# VALUABLE ORIENTAL WORKS

OF THE

# ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

Published in London by

*Wm. H. Allen & Co., 7, Leadenhall Street.*

---

The Supreme Government of India having transferred to the Asiatic Society of Bengal, the Oriental Works which have been either wholly or in part published in Calcutta, under the authority of the General Committee of Public Instruction, the Society is enabled to direct the disposal of them at the

**FOLLOWING REDUCED PRICES.**

---

1. MOOLUKHKHUS-OOL-TUWAREEKH, being an Abridgment of the celebrated Historical Work called the Seir Mootakherin, prepared chiefly by Maulavi Abdool Kerim. (Persian). Royal 4to. £1. 5s. boards.

2. MOOJIZ-OOL-QANOON: a Medical Work, by Alee bin Alee Il Huzm, the Karashite, commonly known by the name of Ibn-ool-Nufees. (Arabic). 4to. 10s. 6d. boards.

3. BHATTI KAVYA; a Poem, on the Actions of Rama; with the Commentaries of Jayamangala and Bharatamallika. (Sanscrit). 2 vols. Royal 8vo. £1. 10s. boards.

4. LAGHU KAUMUDI: a Sanscrit Grammar, by Vadaraja. Royal 12mo. 5s. 6d. boards.

5. MUGDHABODHA: a Sanscrit Grammar, by Vopadeva. Royal 12mo. 5s. 6d. boards.

6. NYAYA SUTRA VRITTI: the Logical Aphorisms of Gotama, with a Commentary by Viswanáth Battáchárya. (Sanscrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

7. BHASHA PARICHHEDA and SIDDHANTA MUKTAVALI: an Elementary Treatise on the Terms of Logic, with its Commentary, by Viswanatha Panchanana Bhatta. (Sanscrit.) Royal 8vo. 5s. 6d. boards.

8. LILAVATI: a Treatise on Arithmetic, translated into Persian from the Sanscrit work of Bhascara Acharya, by the celebrated Feizi. Royal 8vo. 5s. boards.

Ditto ditto, in Sanscrit. Royal 8vo. 5s. sewed.

9. SELECTIONS, Descriptive, Scientific, and Historical; translated from English and Bengalee into Persian, for the use of Native Youth. Royal 8vo. 7s. 6d. boards.

10. SAHITYA DERPANA: a Treatise on Rhetorical Composition, by Viswanath Kaviraja. (Sanscrit). Royal 8vo. 9s. boards.

11. FUTAWA ALEMGIRI: a Collection of Opinions and Precepts of Mohammedan Law, compiled by Sheikh Nazim and other learned men, by command of the Emperor Aurungzeb Alemgir. (Arabic). 6 vols. Royal 4to. £9.

Ditto ditto, Vol. 1 to 4, separate. £1. 10s. each.

" The *Fatáwéi Álemgiri* being four times the size of the Hidayah, and containing little more than a recital of law cases, without the arguments and proofs which are diffusely stated in the Hidayah, it must possess an advantage over that work, for practical use, in its greater number of cases and examples. Without contrasting their respective merits, however, the one is universally admitted to be a most useful supplement to the other; and a conversance in both, or an easy means of reference to them in cases of judicial occurrence, must be of essential use towards the due administration of the Mahommedan law, as far as that law is declared to be the established rule and standard of decision."—*Harington's Remarks on the Authorities of Mohammedan Law.* As. Res. X. 475.

12. Short ANATOMICAL DESCRIPTION of the HEART, extracted from the Edinburgh Medical Dictionary, and translated into Arabic, by JOHN TYTLER. 8vo. 2s. boards.

13. DAYA TATWA: a Treatise on the Law of Inheritance, by Raghunandana Bhattácharya. Edited by Lakshmi Náráyan Serma. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

14. DAYA KRAMA SANGRAHA: a Compendium of the Order of Inheritance, by Krishna Terkalankara Battácharya. Edited by Lakshmi Náráyan Serma. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

15. DAYA BHAGA, or Law of Inheritance: a new Edition, with a Commentary by Krishna Terkalankara. (Sanscrit). 8vo. 8s. boards.

16. KAVYA PRAKASA: a Treatise on Poetry and Rhetoric, by Mammata Acharya. (Sanscrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

17. VEDANTA SARA: Elements of Theology, according to the Vedas, by Sadánanda Parivrajakácháryya; with a Commentary, by Ramakrishna Tirtha. (Sanscrit). 8vo. 5s. 6d. boards.

18. VYAVAHARA TATWA: a Treatise on Judicial Proceedings, by Raghunandana Bhattácharya. Edited by Lakshmi Narayan Serma. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. boards.

19. CH,HUTRU PRUKASH: a Biographical Account of Ch,hutru Sal, Raja of Boondelkhund, by Lal Kuvi. Edited by Capt. W. PRICE. (Brij Bhakha). 8vo. 8s. boards.

20. The KIFAYA, a Commentary on the Hidayah: a Treatise on the Questions of Mohammadan Law, by Hukeem Mouluvee Abdool Mujeed, and other learned men of Calcutta. (Arabic). Vols. 3 and 4. 4to. £3. sewed.

21. The INAYAH: a Commentary on the Hidayah: a Work on Mohummudan Law, compiled by Mohummud Akmulooddeen, Ibn Muhmood, &c. Edited by Moonshee Ramdhun Sen: with the aid of Mouluvees Hafiz Ahmud Kubeer, Futuh Ulee, and others. (Arabic). Vols. 3 and 4. 4to. £3. sewed. The second volume now in hand.

22. MITAKSHARA: a Compendium of Hindu Law, by Vijnáneswara: founded on the Texts of Yajnawalkya. The Vyavahara Section, or Jurisprudence. Edited by Sri Lakshmi Naráyán Nyayalancara. (Sanscrit). 8vo. 9s. 6d. sewed.

23. RAGHU VANSA, or Race of Raghu: a Historical Poem, by Kálidása, with a Prose Interpretation of the Text by Pundits of the Sanscrit College of Calcutta. (Sanscrit). Royal 8vo. 14s. sewed

24. ASHSHURH-OOL-MOOGNEE, COMMENTATIO ABSOLUTA: a Commentary on the Moojiz ool Kanoon, known by the name of The Sudeedee, compiled by the celebrated Physician Maulana Sudeed Kazroonee, on the Theory and Practice of Physic and the Materia Medica, &c. Edited by Hukeem Mouluvee Abbool Mujeed, aud others. (Arabic). 4to. £1. 10s. sewed.

25. The MAHABHARATA: an Epic Poem, written by the celebrated Veda Vyása Rishi. Vol. 1. (containing the Adi Parva—Sabha Parva—Vana Parva). Edited by learned Pundits. Royal 4to. £1. 10s. sewed. To be completed in Five Volumes.

"The Mahâbhârat details the dissensions of the *Pándava* and *Kaurava* princes, who were cousins by birth, and rival competitors for the throne of Hastinapur. The latter were at first successful, and compelled the former to secrete themselves for a season, until they contracted an alliance with a powerful prince in the Panjáb, when a part of the kingdom was transferred to them. Subsequently this was lost by the *Pándavas* at dice, and they were driven into exile, from which they emerged to assert their rights in arms. All the princes of India took part with one or other of the contending kinsmen, and a series of battles ensued at *Kuru Kshetra*, the modern *Tahnesar*; which ended in the destruction of Daryodhana and the other *Kaurava* princes, and the elevation of Yudhishthira, the elder of the *Pándava* brothers, to the supreme sovereignty over India."—*Wilson*, As. Res. xvii. 609.

26. The RA'JA TARANGINI, a History of Cashmir. (Sanscrit). Royal 4to. £1. 5s. sewed.

"The only Sanscrit composition yet discovered to which the title of history can with any propriety be applied, is the *Rája Tarangini*, a History of Cashmir. This work was first introduced to the knowledge of the Mahomedans by the learned minister of Akber, Abulfazl, who has given a summary of its contents, taken from a Persian translation prepared by order of Akber." "Mr. Gladwin's English version of this abstract excited curiosity and stimulated inquiry, but the result was unsatisfactory, and a long period intervened before the original work was discovered. Sir William Jones was unable to meet with it, although the history of India from the *Sanscrit Cashmir* authorities was amongst the tasks his undaunted and indefatigable intellect had planned; it was not until the year 1805 that Mr. Colebrooke was successful in his search. He procured a copy of the work from the heirs of a brahmin who died at Calcutta, and about the same time another transcript was obtained by Mr. Speke from Lucknow. I purchased a third brought for sale to Calcutta; and I have been hitherto unable to meet with any other transcript of this version."—*Wilson's Essay on the History of Cashmir*. As. Res. xvi. 1.

27. The SUSRUTA, or System of Medicine, taught by Dhanwantari, and composed by his disciple Susruta (Sanscrit). Vol. I. 8vo.; 9s., to be completed in two volumes.

"The author of the *Sausruta*, which ranks the second work in antiquity, and is decidedly the first in merit of the Hindu writers on the medical art. Susruta is the only one who attempts to lay down a systematic course of proceeding (in cases of leprosy)."—*Wilson on Kushta or Leprosy, as known to the* HINDUS, Trans. Med. Soc. Cal. i. 26.

28. The JAWA'ME UL ILM UL RIYAZI', an Arabic translation of Hutton's Mathematics, by Dr. J. Tytler. Part I. Arithmetical Notation to Tables of Powers and Roots. 4to., 9s.

29. MRICHCH,HAKATI, a Comedy, by Sudraka Raja; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 12s. sewed.

30. UTTARA RAMA CHERITRA, or Continuation of the History of Rama: a Drama, in Seven Acts, by Bhavabhuti; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

31. MALATI and MADHAVA: a Drama in Ten Acts, by Bhavabhuti; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

32. MUDRA RAKSHASA, or the Signet of the Minister; a Drama in Seven Acts, by Visakha Datta; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

33. RETNAVALI, a Drama in Four Acts, by Shri Hersha Deva;

with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 2s. 6d. sewed.

34. VIKRAMORVASI, or Vikrama and Urvasi: a Drama, by Kalidása; with a Commentary, explanatory of the Prakrit Passages. (Sanscrit). 8vo. 2s. sewed.

## *Works in Progress.*

1. The NAISHADA, a popular Sanscrit Poem, with Commentary by a Pandit of the Government Sanscrit College. In 8vo.; 600 pages, or one-third of the whole, printed.

"This poem is universally read by students of the Sanscrit language, as a poetical class book. It was on this account recommended for publication to the Committee of Instruction. It bears the name of Sri Harsha, whose reputation rests altogether on this pleasing and popular version of the famed episode of Nala and Damayanti, a subject which has also engaged the pens of other celebrated Indian writers, after its first narration in the Mahábhárata.

2. The SARIRA VIDYA, a Sanscrit translation of Hooper's Vade-Mecum, by Madan Mohan, Physician to the Sanscrit College. In 8vo.; one quarter printed.

3. The KHA'ZA'NAT UL ILM. (Persian). 1 vol. large 4to., 620 pages, with numerous Lithographed Plates; one-fifth remains to be completed, which will occupy ten months.

Of this work, it is unnecessary to say more than that it contains a whole course of European mathematical and geometrical instruction, drawn up in Persian by Khán Ji, a learned native Munshi at Patna, since dead, aided by Dr. J. Tytler. It was intended, and is particularly well adapted, for the use of Seminaries, where the Persian language is read.

4. The ANIS UL MASARRAHI'N, an Arabic translation of Hooper's Vade-Mecum, by Dr. J. Tytler. In 4to., 320 pages. The Index or Glossary of Terms remains unfinished.

It is unnecessary to add (for the English reader) any notice of Dr. Tytler's translations of Hutton's Mathematics and Hooper's Vade Mecum into Arabic. The great learning of the Translator is sufficient warrant of his having executed his task in the best manner.

5. A TREATISE on ALGEBRA, in Arabic, proceeding on the basis of a translation of Bridge's Treatise, but much modified and enlarged: with an Appendix on the application of Analysis to Geometry and Trigonometry, by the Rev. Dr. Mill. 8vo., printed at Bishop's College. The first and second parts finished, to the end of Plane Trigonometry: the continuation of the Appendix to Spherics remains to be passed through the press.

---

A DICTIONARY, TIBETAN and ENGLISH, prepared with the assistance of the Bandé Sangs-Rgyas Phun-Tshogs, a learned Láma of Zangskár, by ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS. In 4to.; 25s. sewed.

A GRAMMAR of the TIBETAN LANGUAGE, in ENGLISH, by Alexander Csoma de Körös. In 4to.; 18s. sewed.

ASIATIC RESEARCHES; or Transactions of the Society, instituted in Bengal, for inquiring into the History, the Antiquities, the Arts and Sciences, and Literature of Asia. Vols. 17 and 18. Royal 4to.; £2. 2s. each, boards. Also, former volumes.

INDEX to ASIATIC RESEARCHES. Royal 4to. 15s. sewed.

JOURNAL of the ASIATIC SOCIETY of BENGAL. January 1832, to December 1835. 2s. 6d. each.

# THE

# BHASHA PARICHHEDA,

AND

# SIDDHANTA MUKTAVALI.

AN ELEMENTARY TREATISE

ON THE TERMS OF

**Logic,**

*WITH ITS COMMENTARY.*

BY

*Viswanatha Panchanana Bhatta.*

PUBLISHED FOR THE USE OF THE

**Sanscrit College,**

UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF

*PUBLIC INSTRUCTION.*

Calcutta:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1827.

# भाषापरिच्छेदः॥

---

## नमोगणेशाय॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥१॥
द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकं। समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः॥२॥ क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः। द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परं॥३॥ स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वञ्च ततः परं। संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकं॥४॥ बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकं। द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च॥५॥ उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥६॥ भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च। तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते॥७॥ सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च। द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्तापरतयोच्य

ते॥८॥परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते। द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ व्यापकत्वात्परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च। अन्त्योनित्यद्रव्यवृत्तिर्व्विशेषः परिकीर्त्तितः ॥१०॥ घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥११॥ अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च॥१२॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभावइष्यते। सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते॥१३॥ द्रव्यादयः पञ्च भावाअनेके समवायिनः । सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥१४॥ सामान्यपरिहीनास्तु सर्व्वे जात्यादयोमताः। पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतं ॥१५॥ अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता। कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितं॥१६॥ समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं।एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वं॥१७॥ यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥१८॥येन सह पूर्व्वभावः कारणमादाय वा यस्य।

अन्यं प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते यत्पूर्व्वभावविज्ञानं ॥१९॥ जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते। अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभाविनः ॥२०॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमं। घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं ॥२१॥ तृतीयन्तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः। पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥२२॥ समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयं। गुणकर्म्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं ॥ २३ ॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते। क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता॥ २४ ॥ क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी॥ २५ ॥ कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत्। क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि॥२६॥ द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणां। अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥२७॥ रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात्प्रथमस्त्रिकं। गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः॥ २८ ॥ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः। यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगा

ख्यसंस्कारोमरुतोगुणाः। अष्टौ स्पर्शादयोरूपं द्रवोवेगश्च तेजसि॥३०॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रव्यत्वकं। रूपं रसस्तथा स्नेहोवारिण्येते चतुर्दश॥३१॥ स्नेहहीनागन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश। बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा॥३२॥ धर्माधर्मौ गुणाएते आत्मनः स्युश्चतुर्दश। संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे॥३३॥ संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे। परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे॥३४॥ तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता। षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः॥३५॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयोह्यनुष्णाशीतपाकजः। नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा॥३६॥ अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी। सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा॥३७॥ योनिजादिर्भवेद्देहइन्द्रियं घ्राणलक्षणं। विषयोद्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्तउदाहृतः॥३८॥ वर्णः शुक्लोरसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रवत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतं॥३९॥ नित्यतादिप्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजं। इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो

मतः॥४०॥ स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरं। नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत्॥४१॥ इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः। अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः॥४२॥ तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः। पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियं॥४३॥ प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः। आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः॥४४॥ इन्द्रियन्तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः। जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः॥४५॥ परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः। दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते॥४६॥ उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्। आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकं॥४७॥ शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः। तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः॥४८॥ मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्। धर्म्माधर्म्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः॥४९॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः। अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः॥५०॥ विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता। अनुभूतिः स्मृति

च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे । घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतं ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य गोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरोद्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्या । विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तं ॥ ५४ ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशं । गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यच्चक्षुषोयोग्यं रूपमत्रापि कारणं ॥ ५६ ॥ द्रव्याध्यक्षे त्वचोयोगोमनसा ज्ञानकारणं । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कृतिः ॥ ५७ ॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतं ॥ ५८ ॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धोव्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥ द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥ तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥६२॥ अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा॥६३॥ आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते। तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥६४॥ विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा। योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः॥६५॥ युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः। व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्॥६६॥ अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं नहि। अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा॥६७॥ व्याप्तस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते। व्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं प्रकीर्त्तितं॥६८॥ यद्वा साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः। अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना॥६९॥ साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते। सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते॥७०॥ सपक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्। अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः॥७१॥ कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा। आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणोमतः॥७२॥ तथैवा

नुपसंहारी त्रिधानैकान्तिकोभवेत्। यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ॥ ७३ ॥ यस्तूभयस्मात् व्यावृत्तः सचासाधारणोमतः। तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः॥ ७४॥ यः साध्यवति नैवास्ति सविरुद्धउदाहृतः। आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ॥ ७५ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा। पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः ॥ ७६ ॥ ह्रदोद्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा। व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्॥ ७७ ॥ विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता। साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाधउदाहृतः ॥ ७८ ॥ उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते। ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतोगवयादिकं ॥ ७९ ॥ सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतं। वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापारउच्यते ॥ ८० ॥ गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलं। पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ॥ ८१ ॥ शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः॥ ८२ ॥ आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा तात्पर्य्यज्ञानमिष्यते। कारणं सन्निधानन्तु पदस्यो

सन्निरुच्यते॥८३॥ पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता। यत्पदेन विना यस्यानन्वयभावकता भवेत्॥८४॥ आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितं। साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मनउच्यते ॥८५॥ अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते। अथ द्रव्याश्रिताज्ञेयानिर्गुणानिष्क्रियागुणाः॥८६॥ रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकं। द्रवोगुरुत्वं स्नेहस्य वेगोमूर्त्तगुणाअमी॥८७॥ धर्म्माधर्म्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्व्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः॥८८॥ संख्यादिश्च विभागान्तउभयेषां गुणोमतः। संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा॥८९॥ द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेनैकाश्रितागुणाः। अतः शेषागुणाः सर्व्वे मताएकैकवृत्तयः॥९०॥ बुद्ध्यादिषट्कंस्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिकोद्रवः। अदृष्टभावनाशब्दाअमीवैशेषिकागुणाः ॥९१॥ संख्यादिरपरत्वान्तोद्रवःसांसिद्धिकस्तथा। गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणाएते प्रकीर्त्तिताः॥९२॥ संख्यादिरपरत्वान्तोद्रवत्वं स्नेहएव च। एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः॥९३॥ वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः। अतीन्द्रियाविभू

न्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः॥९४॥ अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः। अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधं॥९५॥ स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकं। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः॥९६॥ संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः। स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके॥९७॥ भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे। आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः॥९८॥ वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा। परापरत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिके पुनः॥९९॥ द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत्। वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा॥१००॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकं। चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा॥१०१॥ जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकं। रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा॥१०२॥ सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्व्ववत्। घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः॥१०३॥ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः। स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः॥१०४॥ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि

च पूर्ववत् ॥१०५॥ एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र
कुत्रचित्। तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके
नये ॥१०६॥ नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपी
ष्यते। गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते
॥१०७॥ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये नित्यमिष्य
ते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः
॥१०८॥ अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः॥१०९॥
अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते। परिमाणं
भवेन्मानव्यवहारस्य कारणं ॥११०॥ अणु दीर्घं
महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः। अनित्ये तदनित्यं
स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतं ॥१११॥ संख्यातः परि
माणाच्च प्रचयादपि जायते। अनित्यं द्व्यणुका
दौ तु संख्याजन्यमुदाहृतं॥११२॥परिमाणं घटा
दौ तु परिमाणजमुच्यते। प्रचयः शिथिलाख्यो यः
संयोगस्तेन जन्यते ॥११३॥ परिमाणं तूलकादौ
नाशस्त्वाश्रयनाशतः। संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथ
क्प्रत्ययकारणं ॥११४॥ अन्योन्याभावतो नास्य च
रितार्थत्वमुच्यते। अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि
विलक्षणा ॥११५॥ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयो

ग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्म्म
जः॥ ११६॥ तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽप
रः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः
॥११७॥ मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः।
कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११८ ॥
तृतीयः स्यात्कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभि
घातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११९ ॥ श
ब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि द्विधा भवेत्। एक
कर्म्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवोऽपरः॥ १२०॥ विभा
गजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्। हेतुमा
त्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२१ ॥ परत्व
ञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितं। दैशिकं कालिक
ञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकं॥ १२२॥ परत्वं सूर्य्यसंयो
गभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्। अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः
स्यादितीरितं ॥ १२३ ॥ तयोरसमवायी तु दिक्सं
योगस्तदाश्रये। दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धि
तः॥ १२४॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः। अत्र
त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ १२५॥
अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः। बुद्धेः प्रका
रः प्रागेव प्रायशोऽपि निरूपितः ॥ १२६॥ अथाव

शिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते। अप्रमा च प्रमा चे
ति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ॥१२७॥ तच्छून्ये तन्मति
र्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चोविपर्य्यासः
संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः॥ १२८ ॥ आद्योदेहे यात्म
बुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः। भवेन्निश्चयरूपा या
संशयोऽथ प्रदर्श्यते॥ १२९ ॥ किंस्विन्नरोवा स्थाणु
र्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्र
कारा तु निश्चयः॥१३०॥ ससंशयोमतिर्या स्यादेक
त्राभावभावयोः। साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संश
यकारणं ॥ १३१ ॥ दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमाया
स्तु गुणोभवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपोदोषोनानावि
धः स्मृतः ॥ १३२ ॥ प्रत्यक्षे तुविशेष्येण विशेषणव
ता समं। सन्निकर्षोगुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः
॥१३३॥ पक्षेसाध्यविशिष्टे च परामर्शोगुणोभवेत्।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः॥१३४॥
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथवा प्रमा। गुणः
स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा॥१३५॥ अथ
वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानंतद्वद्विशेष्यकं। तत्प्रमा नप्रमा
नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकं ॥१३६॥ प्रकारता
दिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्। प्रमात्वं न स्वतो

याप्यं संशयानुपपत्तितः ॥१३७॥ व्यभिचारस्या
ग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः
क्वचित् शङ्कानिवर्त्तकः ॥१३८॥ साध्यस्य व्यापको
यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा। स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्क
र्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३९॥ सर्वे साध्यसमानाधिकर
णाः स्युरुपाधयः। हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभि
चारिता ॥१४०॥ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्र
योजनं। शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते
॥१४१॥ अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतं।
तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः॥१४२॥
द्वैविध्यन्तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः। अन्वयव्याप्ति
रुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते ॥१४३॥ साध्याभावव्या
पकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत्। अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्र
माणान्तरमिष्यते ॥१४४॥ व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या च
रितार्था हि सा यतः। सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मे
ण जन्यते ॥१४५॥ अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं
सचेतसां। निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव
जायते ॥१४६॥ इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्व
धीर्यदि। चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या
भवेत्॥१४७॥ तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमति

भवेत् । बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका
॥१४८॥ तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते। द्विष्ट
साधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणं। प्रवृत्तिश्च निवृ
त्तिश्च तथा जीवनकारणं ॥१४९॥ एवं प्रयत्नत्रैवि
ध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितं। चिकीर्षाकृतिसाध्येष्ट
साधनत्वमतिस्तथा ॥१५०॥ उपादानस्य चाध्यक्षं
प्रवृत्तौ जनकं भवेत्। निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाध
नता धियः ॥१५१॥ यत्नोजीवनयोनिस्तु सर्व्वदा
तीन्द्रियोभवेत्। शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं परिकी
र्त्तितं ॥१५२॥ अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये
तु तत्। अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृत
॥१५३॥ तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्म्मणि।
सांसिद्धिकद्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरं ॥१५४॥
सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः। परमा
णौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥१५५॥ नैमि
त्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु। द्रवत्वं स्यन्दने
हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्॥१५६॥ स्नेहोजले सनि
त्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षा
द्दहनस्यानुकूलता ॥१५७॥ संस्कारभेदोवेगोऽथ
स्थितिस्थापकभावने। मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्म्म

जोवेगजः कथित् ॥१५८॥ स्थितिस्थापकसंस्का
रः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियः सविज्ञेयः क्व
चित्स्पन्देऽपि कारणं॥१५९॥भावनाख्यस्तु संस्का
रोजीववृत्तिरतीन्द्रियः। उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्च
यः कारणं भवेत्॥१६०॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञायाम
प्यसौ हेतुरुच्यते । धर्म्माधर्म्मावदृष्टं स्याद्धर्म्मः स्व
र्गादिसाधनं ॥१६१॥ गङ्गास्नानादियागादिव्या
पारः परिकीर्त्तितः। कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिना ना
श्यस्त्वसौ मतः॥१६२॥ अधर्म्मोनरकादीनां हेतु
र्निन्दितकर्म्मजः। प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृ
त्ती त्विमौ गुणौ ॥१६३॥ इमौ तु वासनाजन्यौ
ज्ञानादपि विनश्यतः। शब्दोध्वनिश्च वर्णश्च मृद
ङ्गादिभवोध्वनिः ॥१६४॥ कण्ठसंयोगादिजन्याव
र्णास्ते कादयोमताः। सर्व्वः शब्दोनभोवृत्तिः श्रोत्रो
त्पन्नस्तु गृह्यते॥१६५॥ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्प
त्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्य
चिन्मते॥१६६॥ उत्पन्नः कोविनष्टः कइति बुद्धेर
नित्यता। सोऽयं कइति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते
॥१६७॥ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्श
नात्॥ इति भाषापरिच्छेदः समाप्तः॥

# सिद्धान्तमुक्तावली ।

नमो गणेशाय ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः । भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः । विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः ॥ सद्द्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षोज्ज्वला । विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरं ॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति नूतने त्यादि । ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव हि फलं कल्प्यते । इत्थञ्च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं प्रचुरस्यैव बलवत्तर

विघ्ननिराकरणकारणत्वं विघ्नध्वंसस्य मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् न च यतः विघ्नविरहवता कृत मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेः विघ्नाशङ्कया तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् न च तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकशिष्टाचारानुमितवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं सति विघ्ने तन्नाशकस्यैव वेदबोधितत्वात् अतएव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं मङ्गलन्तु विघ्नध्वंसविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि । क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् इत्थञ्च नास्तिकादिकृतग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः यतः विघ्नविशेषात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः । संसारेति संसार एव महीरुहस्तस्य बीजाय एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति तथाहि घटादिकार्यं सकर्तृकं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः न च शरीराजन्यत्वेन कर्तृजन्यत्वबाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः द्यावाभूमी जनयन्देव एक आस्ते विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता इत्याद्यागमा अप्यनुसन्धेयाः ॥

पदार्थानुद्दिशन्नाह । द्रव्यं गुण इत्यादि । सप्तमस्याभावस्य कथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन द्रव्यगुणत्वा

शेषेण सह। एते च पदार्था वैशेषिकनये प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः प्रतिपादितञ्चैवमेव भाष्ये अतएव उपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितं। ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहि मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन च जन्यत इति कल्प्यते एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थः तद्धि न षट्पदार्थेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः नाप्यभावः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मण्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वकल्पनेन अनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचोत्तेजके सति मणिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यं उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात् सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥

द्रव्याणि विभजते। क्षित्यविति श्लोकेन नव द्रव्याणि इत्यर्थः ननु द्रव्यत्वजातौ किं प्रमाणं न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति ननु इत्थं द्रव्यलक्षणम् गुणवत्त्व

तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तच्च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तच्च गन्धशून्यत्वात् न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणं इति चेन्न आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् रूपवत्त्वप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्त्वप्रतीतिरपि आलोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्तावयवादिकल्पनागौरवञ्च स्यात् स्वर्णस्य यथा तैजसत्वं तथा वक्ष्यते॥

गुणान् विभजते॥ अथ गुणा इति। एते गुणाश्चतुर्विंशति संख्यकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः। तत्र गुणत्वादिजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते॥

कर्माणि विभजते॥ उत्क्षेपणमिति कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्ष सिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि गमनञ्च भ्रमणादिकमपि पञ्च कर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह भ्रमणमित्यादि॥

सामान्यं निरूपयति। सामान्यमिति तल्लक्षणन्तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तं अनेकेति नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्तीत्यत उक्तं समवेतत्वमिति सामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तं एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः तथाचोक्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः। एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं न जातिः तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलशत्वं न जातिद्वयं सङ्कीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः अनव

सामान्यात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषस्य स्वतोव्यावर्त्तक-त्वहानिः स्यात् अतो विशेषत्वं न जातिः समवायस्य सम्बन्धाभा-वात् समवायेन जातिः ॥

परत्वादीति। परत्वं अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वं अल्पदेश-वृत्तित्वं सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं एतदभिप्रायेणैव द्रव्यत्वादिभिन्नजातिरित्युक्तं तदपेक्षया न्यूनानां जातीनामपरत्वं परभिन्ना सत्ताभिन्ना व्यापकत्वा-दिति पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्य-त्वादेः परत्वं सत्तापेक्षया व्याप्यत्वात् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्य-त्वस्यापरत्वं तथा च धर्म्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धं ॥

विशेषं निरूपयति। अन्त्य इति यतो अवसाने वर्त्तत इत्य-न्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः एकमात्रवर्त्तिन इति फलि-तार्थः घटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् पर-स्परं भेदः परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥

समवायं दर्शयति। घटादीनामिति अवयवावयविनोर्जातिव्य-क्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्ब-न्धः स समवायः समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुण-क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धि-त्वात् दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमाने संयोगादि-बाधात् समवायसिद्धिः न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनं भावा-न्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा

रूपवत्समवायसिद्धिः न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धि
प्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् न चैवं अभावस्य
वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटा
नयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य
तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न
स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् मम तु मते घटे पाकरक्ततद
शायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे
त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवं इत्थञ्च तत्तत्कालीनतत्त
द्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः॥

अभावं विभजते। अभावस्त्विति अभावत्वं द्रव्यादिषट्का
न्योन्याभाववत्त्वं संसर्गेति संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः
अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात् तद्विभागाभावात्। संसर्गाभावं वि
भजते। प्रागभाव इति संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं
अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं
विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वं जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं नित्यसंसर्गा
भावत्वं अत्यन्ताभावत्वं यत्र तु भूतलादौ घटादिकमप
सारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया
त्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः
तत्र उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् अत्र
ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतं
श्यामघटे रक्तो नास्तीति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभा
वध्वंसावगाहिनी न तु तदत्यन्ताभावमादाय तत्र विरोधि

मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तत इति प्राञ्चः । नव्यास्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवाद्धिति पेव अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् एवञ्च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते एवञ्च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमप्यभावस्येति प्रत्युक्तं अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्तुं प्रक्रमते सर्वेषामित्यादि । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितार्थः एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावः वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् एवं अभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं ज्ञेयं । द्रव्येति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वञ्च यद्यप्यनेकत्वं अभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यं तथाच अनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः तेन घटादौ प्रत्येकं नाव्याप्तिः समवायित्वं समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् तथाच समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः तेन नित्यद्रव्येषु नाव्याप्तिः सत्तावन्त इति द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः । गुणादिरिति यद्यपि गुण

क्रियाशून्यत्वमात्रपक्षे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वञ्च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किन्तु गुणत्वादिकं तच्च आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः यद्वा गुणवृत्तित्वे सति कर्मवृत्तित्वे सति वा सत्ताव्याप्यजातिशून्यत्वमत्र विवक्षितं गुणकर्मणोरव्याप्तिवारणाय गुणवद्वृत्तिकर्मवद्वृत्तीति न पुनस्तयैवाव्याप्तिवारणाय सत्ताव्याप्येति व्याप्तिश्च भेदगर्भा विवक्षिता इत्यतो न दोषः द्रव्यगुणान्यतरत्वमादाय तयैवाव्याप्तिवारणाय जातीति अभावेऽतिव्याप्तिवारणाय भावत्वमिति गुणवद्वृत्तिः सत्ताव्याप्यजातिर्द्रव्यत्वं तच्छून्यत्वं पञ्चानामस्त्येव ॥

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यं अणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः अणुपरिमाणं न तु कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणं अतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्चेति बोध्यं इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणं इत्यभिप्रायेण मानसप्रत्यक्षे आत्मसंयुक्तस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं

ज्ञानादेर्बोध्यं तथापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय
स्तन्मते तत्र ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्यैरु
क्तत्वात्। ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथेति तस्य कारणत्वस्य
तत्र समवायिकारणे चासन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसम
वायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा
समवायिकारणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसम
वायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं
स्यात् तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोग
भिन्नत्वं देयं तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायि
कारणं भवत्येव एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं
भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं
न देयं आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं
नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव अत्र समवायि
कारणप्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थ
प्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं
तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपाल
रूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह
कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति तथाच
क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति
फलितार्थः इत्थञ्च कार्ये कार्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्या

स

यथा कारणं ज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्य लक्षणं पर्य्यवसन्नं आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानां तदाह येन इत्यादिना यत्कार्य्यं प्रति कारणस्य पूर्व्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्य्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमिति भावः यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह कारणमिति यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु स्वकारणमादायैव अन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धं यथा दण्डरूपं तृतीयमाह अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य आकाशस्य हि घटादिकं प्रति आकाशत्वेन कारणत्वं स्यात् आकाशत्वं शब्दसमवायिकारणत्वं अतः शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धं शब्दाश्रयत्वेन कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण अथाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत् कवलादिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह जनकं प्रतीति यत्कार्य्यजनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्य्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं यथा कुलालपितुर्घटं प्रति तस्य कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनक

त्वात्। पञ्चममन्यथासिद्धिमाह अतिरिक्तमिति नियतावश्यक पूर्व्वभाविनः अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धं तत्र हि महत्त्वमवश्यं क्लृप्तं तेनानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धं न च वैपरीत्ये किं विनिगमकं इति वाच्यं महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्। रासभादिरिति यद्घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः। एतेष्विति एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् तथा हि दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिभिरेव कार्य्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धं न च वैपरीत्ये किं विनिगमकं इति वाच्यं दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वसम्भवात्।

गुणकर्म्मेति असमवायिकारणत्वं गुणकर्म्मभिन्नानां वैधर्म्यमतु गुणकर्म्मणोः साधर्म्यं इत्यपि तात्पर्य्यं अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः तेन ज्ञानादीनामपि असमवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः।

अन्यत्रेति नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः आश्रितत्वन्तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः कालिकस

सम्बन्धान्यसम्बन्धेन तेषामवृत्तित्वमिति परमार्थः तेन समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः ॥

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते। क्षित्यादीनामिति क्षितिर्जलमिति पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्त्तत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वञ्च साधर्म्यं न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्त्तत्वं अपकृष्टपरिमाणवत्त्वं तच्च तेषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् पूर्व्ववत् कर्म्मवत्त्वं कर्म्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्च बोध्यं।

कालेति। कालाकाशात्मदिशां सर्व्वगतत्वं सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वं परममहत्त्वञ्च परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा। क्षित्यादीति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वं तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात् तद्वति आत्मनि नातिप्रसङ्गः न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वसहकारकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षं अथवा आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वं। चत्वारीति पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वं द्रव्यारम्भ इति पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वं न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व

विवक्षितत्वात्। आकाशशरीरिणामिति आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिर्यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्दउत्पद्यते तदन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात् क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं। योग्यविभुविशेषगुणादीनां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं हि आत्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव। एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि इत्यव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीति अतोऽव्याप्यवृत्तिरित्युक्तं पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिर्योगादिरस्तीति अतो विशेषगुणइत्युक्तं न च रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं पृथ्व्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयन्तु किमपि ज्ञानादिकं न तिष्ठति रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्ततइति व्युदासः। ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् अव्याप्तिरित्युक्तं यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा अन्वेति न द्वेयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमात् द्वित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वारणाय विशेषेति चिरक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यं द्वेषत्वादिकमादायात्मनि

लक्षणसमन्वयात्। रूपेति पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थ वह्नेरूष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यं तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यं। न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं द्रवत्ववद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृततैलप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र च पृथिवीत्वादिमत्त्वात्तदादाय सर्व्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तं अतिव्याप्तञ्च रूपादाविति वाच्यं चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति गुरुणी इति गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजलयोरित्यर्थः। न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानाञ्च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्। द्वयोरिति पृथिवीतेजसोरित्यर्थः न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मान इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः यदुक्तमिति ज्ञेयत्वादिकं विहाय इति बोध्यं तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ते च सङ्ख्यादयः पञ्च खे आकाशे।

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरू

यति तत्र क्षितिरित्यादिना गन्धहेतुरिति गन्धसमवायि
कारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि
पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तं तथाहि
पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति
अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः न च पाषाणादौ
गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात्
अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि
गन्धउपलभ्यते भस्मनोहि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणो
पादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तद्द्रव्यो
पादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टञ्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंस
जन्ये इत्यञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यस्य पाषाण
स्यापि पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः।
नानारूपेति शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्या
मेव वर्त्तते नतु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यान्तु
एकस्मिन्नपि धर्म्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात् न च यत्र
नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिः रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य
जातिमत्त्वस्य रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा
वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपा
न्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसम
न्वयः। षड्विधइति मधुरकटुकषायादिभेदेन यः षड्विधोरसः
सपृथिव्यामेव जले च मधुरएव रसः अत्रापि पूर्व्ववद्रसद्वय
वद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः। गन्धस्त्विति

द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधस्य व्यर्थत्वात् द्वैविध्यञ्च सौरभासौरभभेदेन बोध्यं। स्पर्श इति तस्याः पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्त्तत इत्युक्तं पाकज इति इदञ्च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीतताज्ञापनार्थं तदुक्तं वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात् यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः। नित्येति सा पृथिवी द्विविधा नित्याऽनित्या चेत्यर्थः अणुलक्षणा परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्या। तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिः सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः सैव चानित्या पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः। ननु अवयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यं एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः नैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। न च तदानीं अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यं अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरादिसन्ततौ कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात्। न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तद

न्तःपातिभिर्दृश्यमानावयवैः स्थूलद्रव्योत्पत्तेरुपगमात्। न चादृश्यद्व्यणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं। यतो न चयं दृश्यत्वमदृश्यत्वम्वा कस्यचित् स्वभावादायत्तमिदं परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं नतु द्व्यणुकादेस्तदभावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः। अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे स्वसमवेतभावकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकं अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यं अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः। सा च त्रिधेति सा कार्य्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः। तत्र देहमुदाहरति योनिजादीति योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च जरायुजं मानुषादीनां अण्डजं सर्पादीनां अयोनिजं स्वेदजोद्भि

दादिकं स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः नार
किणां शरीरमपि अयोनिजं न च मानुषादि शरीराणां
पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाण
त्वात् न च क्लेदउष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति
वाच्यं तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् न च
तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यं क्लेदा
दीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् गन्धाद्युपलब्धेश्च
पृथिवीत्वसिद्धेः एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्त
त्वमात्रं बोध्यं शरीरत्वन्तु न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्क
र्य्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वं वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः
न च वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यं आध्यात्मि
कवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्तस्यैव किं मानमिति चेत् भग्नक्षत
संरोहणादिना तदनुमानात् यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो
न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयं न च यत्र शरीरे
चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं एतादृशे प्रमाणाभा
वात् अथवा चेष्टावदन्त्यावयविमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्य
जातिमत्त्वं तत् मानुषत्वचैत्रत्वजातिमादाय लक्षणसम
न्वयः न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र सिंहत्वस्यैक
व्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्ति
तया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं कल्पभेदेन नृसिंह
शरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रिय
मिति घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वं कथमिति चेत्

इत्थं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादि व्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तमिति वाच्यं तस्य शक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रिय सन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् विषय इति उपभोगसाधनं विषयः सर्व्वमेव हि कार्य्यजातं अदृष्टाधीनं यत् कार्य्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव। न हि बीज प्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डं सर्व्वमेव विषयीभवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः। जलं निरूपयति वर्णः शुक्ल इति स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वं जातिः सिध्यति यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्य्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यं अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः शुक्लरूपवत्त्वमेव दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणं अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं अभास्वरशुक्लेत

रूपासमानाधिकरणरूपवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः। रसस्पर्शाविति जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः। तिक्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं ननु शुक्लरूपवत्त्वमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलोपलब्धेरिति चेन्न नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावात् जले नीलरूपासम्भवात् कालिन्दीजले नीलप्रतीतिराश्रयौपाधिकी अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः ननु जले माधुर्यं किं मानं नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं तस्याश्रयौपाधिकत्वात् अन्यथा जम्बीररसादावम्लत्वोपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् न च हरीतक्यामेव जलोष्णसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जलेनाम्लादिकं जम्बीररसादौ तु आश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः एवं अन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं अन्यजलत्वं वा बोध्यं घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्त्तिशीततरसलिलस्य तेजःसंयोगाज्जले चौष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासम्भवात् स्नेहत्वेति घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यं। द्रवत्वमिति सांसिद्धिकद्रवत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धस्तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूलमिति

वक्ष्यति प्रथमवदिति पृथिव्याइवेत्यर्थः तथाहि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यञ्च परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिकं सर्व्व
मनित्यं अवयवसमवेतञ्च अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रिय
विषयभेदात् किन्तु पृथिवीतो योविशेषस्तमाह किन्त्विति अयो
निजमिति अयोनिजमेवेत्यर्थः जलीयं शरीरमयोनिजं वरुण
लोके प्रसिद्धमिति। इन्द्रियं रसनं जलीयमित्यर्थः तथाहि
रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्। सक्तु
रसाभिव्यञ्जकोदकवत् रससन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वं देयं। विषयं दर्शयति सिन्धुर्हिमादिरिति सिन्धुः
समुद्रः हिमं तुषारः आदिपदात् सरित्कासारकरकादिः
सर्व्वोग्राह्यः। न च हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति
वाच्यं उष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं
यद्द्रव्यध्वंसजन्यं इति व्याप्तेर्जलोपादाने उपादेयत्वसिद्धेः।
अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वविरोधात् करकादीनां काठिन्य
प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्। तेजोनिरूपयति। स्पर्शउष्णइत्यादिना
उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धं इत्थञ्च अन्योन्य
स्पर्शसमानाधिकरणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तच्च
परमाणुवन्नित्यं तु जलवदेवानुसन्धेयं न चोष्णस्पर्शवत्त्वं
चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि उष्णस्पर्शसत्त्वात्
किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः एवं रत्नकिर
णादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः।
रूपमित्यादि वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेण

भिभवात् शुक्लत्वाग्रहः ननु तद्रूपाग्रहे धर्म्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न अन्यदीयरूपेणापि धर्म्मिणोग्रहसम्भवात् शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना वह्नेस्तु शुक्लं नाभिभूतं किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकमिति सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्वात्। न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं न लक्षणं दहनादावव्याप्तेर्घृतादावतिव्याप्तेश्चेति वाच्यं पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् पूर्व्ववदिति जलस्येवेत्यर्थः तथाहि तद्द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यं अवयवि तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेवेत्यर्थः तच्च सूर्य्यलोकादौ प्रसिद्धं अत्र योविशेषस्तमाह इन्द्रियमिति चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयं न देयं चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयं। विषयं दर्शयति वह्नीति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यवच्छिन्नजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी न चाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न जलमध्यस्थमसीचोदकवत् तस्याद्रवत्वात् अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि

रूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकविजातीयं द्रवत्वं कल्प्यते तथाहि अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्व्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत् तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॥ वायुं निरूपयति। अपाकज इति अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तं अपाकजइति अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तं अनुष्णाशीतइति तेन वायवीयोविजातीयस्पर्शोदर्शितः तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः। एषवायुः स्पर्शादिलिङ्गकः वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् यथा च वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते पूर्व्ववदिति वायुर्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनां परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वमिति अत्र योविशेषस्तमाह देहव्यापीति शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत् विविधं दर्शयति प्राणादिरिति यद्यपि अनित्योवायुश्चतुर्व्विधः तस्य चतुर्थो विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेकएव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमा

दिनाशक्रियावशाच्च नानासंज्ञा लभतइति। आकाशं निरू
पयति। आकाशस्येति आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वात्
आकाशत्वादिकं न जातिः किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं विशेषि
कइति कथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय एतेन प्रमाण
मपि दर्शितं तथाहि शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहि
रिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वात् स्पर्शवत् शब्दोद्रव्यसमवेतः गुण
त्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे
शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा
भावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् पाकज
रूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं पटरूपादौ व्यभिचार
वारणाय कारणगुणपूर्वकेति जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार
वारणाय प्रत्यक्षेति शब्दोन दिक्कालमनोगुणः विशेषगुण
त्वात् नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत् इत्यस्य
शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगणनामकं सिध्यतीति न च वाय्व
वयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्दउत्प
द्यतामिति वाच्यं अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वा
भावात् तच शरीरस्य विषयस्य चाभावात्। इन्द्रियं दर्शयति
इन्द्रियमिति नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषभेदेन
भिन्नं कथमाकाशं स्यादत आह एकः सन्नपीत्यादि आकाश एक
एव सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भ
वतीत्यर्थः। कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्श
यितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घटइत्यादिप्रतीतिः

सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्प
न्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न संभवती
ति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्यञ्च तस्याश्रयत्व
मपि सम्यक् प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वापरत्व
बुद्धेरसाधारणं निमित्तं कालएव परत्वापरत्वयोरसमवायि
कारणसंयोगाश्रयोलाघवादतिरिक्तः कल्प्यतइति भावः।
नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदोन
स्यादतआह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात्
क्षणादिव्यवहारविषयः उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावा
वच्छिन्नं कर्म्म पूर्व्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोवा पूर्व्वसंयोगना
शावच्छिन्नउत्तरसंयोगप्रागभावोवा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं
कर्म्म वा न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारोन स्यादिति
वाच्यं कर्म्मान्तरसत्त्वादिति महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो
यद्यपि तदानीन्तनध्वंसेनोपपादनीयः दिनादिव्यवहा
रस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति। दिशं निरूपयति दूरान्तिकेति
दूरत्वं अन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यं तद्बुद्धेर
साधारणं बीजं दिगेव दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायि
कारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यतीति भावः। नन्वेकैव दिक्
यदि तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत
आह उपाधीति यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक्
सा तस्य प्राची उदयगिरिव्यवहिता च प्रतीची एवं तत्पुरुषीय
सुमेरुसन्निहिता दिगुदीची तद्व्यवहिता त्ववाची सर्व्वेषामेव

सर्वेषां मेरुरुत्तरतः स्थितइति नियमात्। आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावइति नियमस्याप्रयोजकत्वात् परेत्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति इन्द्रियादीति इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः। यद्यप्यात्मनि अहं जाने अहं सुखीत्यादि प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमतएव शरीरादिभिन्नत्वमात्मनो परइति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टं एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यतइत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अतआह शरीरस्येति न तु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनामिव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कारउत्पद्यतइति वाच्यं अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन

पानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनताग्राहकाभावात् मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्य्यतामिति वाच्यं उद्बोधकाभावात् अत्र तु जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्थञ्च संसारस्यानादितया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यं ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे बाधकाभावादत आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथमिति पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावादिति भावः। ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनं ज्ञानादीति मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनावत् पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति

चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्वज्ञ्यापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनि
गमनाभावः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः तदानीं निरा
कारा चित्सन्ततिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य सप्रकाशत्वे प्रमाणा
भावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तेः न चेष्टा
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं घटादे
रनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् आकारविशेष एवायं वि
ज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि
समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहा
लम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्या
विशेषादपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वा
दीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरोधस्यैव
दुरुपपादत्वात् न च वासनासंक्रमः संभवति मातृपुत्रयोरपि
वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च उपादानोपादेयभावो नियामक
इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासंभवात् उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव
संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पा
दकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविरोधः कल्प्यत
इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च एतेन क्षणिकशरीरे
ष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च बीजा
दावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च
अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात्स्थिरविज्ञानमेवात्मा अवि
नाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुत
रिति चेन्न तस्य विषयत्वाभावस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य

ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वाद्यननुभवात् अतो ज्ञान
भिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धं सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु
नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेद
सिद्धौ सुतरामीश्वरभेदोऽन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः सोऽपी
श्वरभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्
स्तौति अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति अतएव सर्व्वं
एव आत्मनि समर्पिता इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञान
निवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात्
भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव न च द्वित्वमपि नश्यतीति
वाच्यं तन्न निर्द्धर्म्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदि
तिवत् द्वित्वाभावेऽपि द्व्यात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्या
त्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तच्च सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो
व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजल
योर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात् योऽपि
तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं
प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्
अतएव निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति श्रूयते ईश्वरो न ज्ञान
सुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः यः सर्व्वज्ञ इत्यनु
रोधात् आनन्द इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थः अर्शआदित्वा
न्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि
दुःखाभावे उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति

वत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् वस्तु वा नित्यज्ञानानन्दोनव स्थावानन्दमित्यत्र मनसि च प्रत्ययविरोधात् आनन्दं ब्रह्मणो विद्यान्न बिभेति कदाचनेत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाचेति संक्षेपः एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथा नुपपत्त्या तत्कल्पनं बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्व मन्तःकरणमप्युच्यते तस्याः सत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदा ग्रहत्वात् ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छ तया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः इद मिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्ता त्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा कर्त्तव्य इति व्यापा रांशः नैतांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुष स्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनेव मुखोपलब्धिरुच्यते ज्ञाना दिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृति सामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतनापरिणामित्वा दिति मतमप्यास्तां कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामा नाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे चि नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्व्वम

संसारापत्तिः अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न बुद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे माना-भावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वं अनादेर्नाशासम्भवा-न्नित्यत्वं तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन न च प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इत्यनेन विरोध इति वाच्यं प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्ट-जन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्म्माणि कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थ-त्वात् तथैव सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु य इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतत्वादनुपदिष्टादावदिति संक्षेपः॥ धर्म्मा-धर्म्माश्रय इति। चात्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहा-न्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तेः विशेषगुणयोगत इति योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः प्रवृत्त्येति च आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्य प्रागुक्तत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः तत्र दृष्टान्तमाह रथेति यद्यपि रथकर्म्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टाविशेषेण कर्म्मणा परात्मापीति भावः। अहङ्कारस्येति अहङ्कारोऽह-मिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मनि शरीरादिरिति मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चे-त्यर्थः रूपाद्यभावेनेन्द्रियाग्राह्यत्वात् विभुरिति विभुत्वं

परममहत्त्वं तच पूर्व्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तं बुद्ध्यादीति बुद्धि सुखदुःखेच्छादिचतुर्दशगुणाः पूर्व्वोक्ता वेदितव्याः अत्रैव प्रव प्रसङ्गाद्बुद्धेः कतिपयप्रपञ्चं दर्शयति बुद्धिस्त्विति द्वैविध्यं व्युत्पादयति अनुभूतिरिति अनुभूतिश्चतुर्विधेति एतासां चतसृणां करणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूचोक्तानि वेदितव्यानि प्रत्यक्षमिति इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्व्वमेव ज्ञानं तथापि इन्द्रियत्वेन रूपेण इन्द्रियाणां यच ज्ञाने कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितं ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न लक्ष्यं इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यं अव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् अथ वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं इदं लक्षणं ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणं इत्यनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणेऽनुभवस्य च हेतुत्वान्न तच तत्रातिव्याप्तिः परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः . यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं हेतुविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अथ वा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः वस्तुतो यत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यत्किञ्चित्प्रत्यक्षव्यक्तिमादाय तद्वृत्तिजातिमत्त्वं अनुमितित्वं एवं यत्किञ्चित् प्रत्यक्षादि

मादाय तद्वृत्तिवृत्तित्वे सति यत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तिभिन्नदाम
तद्वृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति। घ्राणजादीति
घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षं
नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वं जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणी
यत्वात् उक्तसूत्रानुसारात् बोध्यइति प्राञ्चस्तार्किकाः। गन्ध
त्वादिरिति आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वपरिग्रहः गन्धत्व
प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयत्वे तु
गन्धस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यं तथा रसइति रसत्वादिसहित
इत्यर्थः गन्धोरसश्च उद्भूतोबोध्यः तथा सङ्ख्यादिसहित
उद्भूतरूपमिति पीतोष्णादावनुद्भूतरूपमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षं
तद्वत्ति उद्भूतरूपवत्ति योग्येति पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्ति
तथा ग्राह्यं तादृशं योग्यवृत्तीत्यर्थः चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं
तदाह गृह्णातीति आलोकसंयोगउद्भूतरूपञ्च चाक्षुषप्रत्यक्षं
प्रति कारणं तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन
कारणत्वं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन
द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसम
वायसम्बन्धेनेति उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचोगोचरः सोऽपि उद्भूत
स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः रूपान्यदिति रूपभिन्नं रूपत्वादि
भिन्नञ्च चक्षुषोयत् योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यं तथाच
पृथक्त्वादिसंख्यादयोपि चक्षुर्ग्राह्यागुणाउक्ता एवं क्रिया एवं
जातयोयोग्यवृत्तयश्च ते त्वचोग्राह्याइति अत्रापि त्वगिन्द्रिय
जन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणं तज्जाच बहिरिन्द्रियजन्य

प्रत्यक्षमात्रे रूपं कारणमिति नवीनास्तु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं न कारणं प्रमाणाभावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणं अन्वयव्यतिरेकात् बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमिति चेत् न किञ्चिदवच्छेदेन महत्त्वमिति चेदिहा अनुपलब्धं न प्रतीयत एकमस्तु रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेत् न वायोरपि बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वप्रसङ्गादिष्टापत्तिरिति चेत् वायुरेव वा व्यवहारमस्तु प्रभाप्याचप्रत्यक्षत्वे निष्टापत्तिरित्यपि किं न स्यात् तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वं वायुप्रभयोरैकत्वं गृह्यत एव क्वचित् द्वित्वादिकमपि क्वचित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः।

ज्ञानयोगेऽमनस्य ज्ञानकारणमिति त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षं ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावेनात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति व्याप्तिज्ञानाभावात् नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः पदज्ञानाभावात् न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभवः उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणं नैवं सुषुप्तिकालोत्पन्नज्ञानादिप्रत्यक्षत्वस्यानुमेयत्वात् प्रत्यक्ष

प्रत्यक्षात् तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्वि-
कल्पकेन ज्ञानजनकत्वेऽपि प्रमाणाभावात् अथ ज्ञानमात्रे
त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्य-
क्षकालेऽपि स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयो-
गस्य च सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति चेत्
केचित्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादि-
सामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्पनीयमिति
अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यं
चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न स्पार्शनप्रस-
ङ्गमिति वदन्ति मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृति-
रिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः मतिर्ज्ञानं कृतिः प्रयत्नः
एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यं एवमभावोऽपि मनोग्राह्यः
किन्तु मनोग्राह्यत्वमेतदन्यत्र पूर्वमुक्तत्वान्नोक्तं
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते चक्षुःसंयोगा-
नन्तरं घट इत्याकारं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न सम्भवति
पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यान-
वगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च न
प्रत्यक्षं तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति
घटमहं जानामीति प्रत्यक्षात् तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारी-
भूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं च प्रकारः तदेव विशेषण
विशेष्यत्वे विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमिति तु

सति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादि विशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकं घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जात्यतिरिक्तपदार्थ ज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्। महत्त्वं षड्विधे हेतुरिति द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्य समवेतानां जातिगुणकर्मणां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति। इन्द्रियमिति यद्यपि षड्विधइति सम्पद्यते इन्द्रियत्वन्तु न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्य्यप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं आत्मादिवारणाय सत्यन्तं उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वात् शब्देतरेति विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुषि सत्त्वात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सङ्करात् न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावपि तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरस्तीविशेषेति कालादिवारणाय विशेष्यदलं इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वात् इन्द्रियावयववारणाय कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्ष घटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाद्याश्रयस्य कालादेश्च वा

लक्षणे मनःपदं ज्ञानकरणमित्यपि तद्वारणाय कारणमिति असाधारणं कारणं करणं असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वं विषये न्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विध इति व्यापारः सन्निकर्षः षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति द्रव्यग्रह इति द्रव्य प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं इन्द्रियसंयुक्तसम वायजन्यं एवमग्रेऽपि वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः द्रव्यसम वेतसमवेतचाक्षुषं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य्यकारणभावः परन्तु परमाणुनीले नीलत्वं पृथि वीपरमाणौ पृथिवीत्वञ्च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परया उद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च विद्यमानत्वात् तथाहि नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्त्तते तथा च म हत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्त्तते रूपसम्बन्धस्तूभयमादायै व वर्त्तते एवं पृथिवीत्वे घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः एवं वायौ त्रसरेण्वादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् तस्मा दुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्य समवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्य समवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यं इत्थञ्च परमाणुनीला दौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणुचक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्न त्वाभावात् एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालो कसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा

द्रांशेकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयं एवं द्रव्य स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणं अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वं उद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्च पूर्ववदेव बोध्यं एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं। एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणं अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यं वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षं इन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः वैशेषिकमते तु न समवायः प्रत्यक्षः अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया एवं घटाभाववति घटाद्यभावः संयुक्त

निर्विकल्प विशेषणतया इन्द्रियसम्बद्धं तथापि विशेषणता रूपेणैवेन्द्रियस मन्यते अन्यथा षोढासन्निकर्ष इति भाषा प्रकटो व्याहन्येतेति। यदि स्यादुपलभ्येत इति अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणं तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते अत्र घटो नास्तीति ज्ञानं न जायते तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणं तथापि योग्यतापि अपेक्षिता सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जितः प्रतियोगी यस्य तादृशोपलम्भाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः तथाहि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येत इत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यत इति तेन घटाभावादेरन्धकारे चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्पार्शनप्रत्यक्षन्तु भवत्येव आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावश्च न प्रत्यक्षः तत्र गुरुत्वादिमत्तयापादयितुमशक्यत्वात् वायौ रूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाभावः। एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता अन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा वर्णिताः अलौकिकसन्निकर्षानिदानीं वदति अलौ

किन्त्विति व्यापारः सन्निकर्षः सामान्यलक्षणेति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यं तथाहि यत्र इन्द्रियसंयुक्तो धूमादिः तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते अत्र यदि इन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकधूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः इन्द्रियसम्बन्धो लौकिको ग्राह्यः इदञ्च बहिरिन्द्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतसामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः अतः शब्दादिना वर्णितात् पिशाचाद्युपस्थितौ मानसः सकलपिशाचादिबोधश्चोपपद्यते परन्तु समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिदनित्यं घटादि यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति अत्रेदं बोध्यं सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेन अधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किन्तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किञ्च इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं तत्र परदिने

इन्द्रियसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जायते तस्मात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह आसत्तिरित्यादि आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः तथाच सामान्यलक्षणेत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह तदिन्द्रियजइति अस्यार्थः यदा वहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्धर्म्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानसामग्री अपेक्षिता सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ननु ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणइति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति अयमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनाञ्च भानं कथं भवतु तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते नच सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः मन्मते तु सामा

न्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीय
धूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः संभवति न च सामान्यलक्षणास्वीकारे
प्रमेयत्वेन सकलप्रमेये ज्ञाते सार्व्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यं प्रमे
यत्वेन सकलप्रमेये ज्ञातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञात
त्वेन सार्व्वज्ञ्याभावात् एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि
चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् यद्यपि सामान्य
लक्षणयापि सौरभभानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं
ज्ञानलक्षणया एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूली
पटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया। योगजो द्विविध इति
योगाभ्यासजनितो धर्म्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः
युक्तयुञ्जानभेदत इति युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्म्मस्यापि
द्वैविध्यमिति भावः युक्तस्य सर्व्वदाभानमिति योगाभ्यासवशी
कृतमानसः समाधिसमासादितविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते
अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् वियुक्त इत्यप्युच्यते सर्व्वदेति चिन्ता
सहकारित्वं विनेत्यर्थः भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षं अपरो
युञ्जानः विषयव्यावृत्तमानसः चिन्ता ध्यानं मनसः तदेकाग्री
करणं तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानर्थान् प्रत्य
क्षीकरोतीत्यर्थः अनुमितिं व्युत्पादयति व्यापारस्त्विति अनु
मायां अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः तथाहि
येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव
पुरुषः क्वचित् पर्व्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति
तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं भवति तस्मा

च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्यु
च्यते तदनन्तरं पर्व्वतोऽयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेवानु
मितिः अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धूमादिक मनुमिति
करणं तद्दूषयति ज्ञायमानमिति लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे
युक्तिमाह अनागतादीति यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात् तदा
अनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेन अनुमितिर्न स्यात् अनुमिति
करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् व्याप्तस्य पक्षधर्म्मतधी
रिति व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनु
मितिजनकं तत्र व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति
ज्ञानम्वा अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यं इत्या
कारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारि
का द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरि
त्यन्ये ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र
पर्व्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं
भवति तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानं सर्व्वत्र न कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक
पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन कारणत्वं आवश्यकत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्य
ज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि
वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च व्याप्तिप्रका
रकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वं किञ्च धूमवान् पर्व्वत इति
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारक
पक्षधर्म्मताज्ञानस्य सत्त्वात् न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यताव

च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यं चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषीयधूमव्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरुच्यते तदा अनन्तकार्य्यकारणभावः मन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यर्थे नानन्तकार्य्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य्यकारणभावद्वयं वह्निव्याप्यधूम आलोकवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति इत्यञ्च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् इति व्याप्तेर्नामव्याप्त्याश्रयः तत्र का व्याप्तिरित्यत आह व्याप्तिरिति साध्यवदन्येति वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यं वह्निः साध्यवान् महानसादिः तदन्यो जलह्रदादिः तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः अन्यथा समवायसम्बन्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवः तदन्यो महानसादिः तत्र धूमस्य विद्यमानत्वात् अव्याप्तिप्रसङ्गात् साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किंचिद्वह्निमान् महानसादिस्तद्भिन्ने पर्व्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः येन सम्बन्धेन हेतुस्तेन सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यं तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्ब

त्वेन घटोऽपि न वृत्तिः साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्यवद्भेदानधिकरण त्वावच्छिन्नाभावः तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवद्भेदाधिकरणत्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात् इत्यादौ विशिष्टसत्ताभावः कालादौ वर्त्तमानत्वात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादौ वृत्तित्वं नास्तीति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेण वृत्तित्वं वाच्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कर्त्तव्यमिति वच्छेदकमिति फलितार्थः ननु केवलान्वयिनि साध्यवदन्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरव्याप्तिरत आह अथवा हेतुमन्निष्ठेति हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य तथा विधो योऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणमेकं हि तत्तद्वह्न्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्नेरिति त्यव्याप्तिः न च सामान्याभावः प्रसिद्ध एव व्याप्तिरिति वाच्यं तदवच्छेदेन धूमाभाववत्तादात्म्येऽपि वह्न्यभावो नास्तीति महानसीय गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेः तथापि साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यं ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकरूपत्वव्याप्यजातीनां शुक्लत्वादिजातीनां शुक्लत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति चेन्न यत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव

साध्यतावच्छेदकत्वात् नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान् नास्तीति प्रत्ययापत्तेः साध्या द्भिन्नेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्य भिदधति एवं द्रव्यत्वादौ साध्ये परम्परासम्बन्धं द्रव्यत्वादिक मेव साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति वाच्यं हेत्वधिकरणञ्च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यं तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात् इत्यादौ गुणत्वाधिक रणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः अभावश्च प्रतियोग्यव्यधिकरणो बोध्यः तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ मूलावच्छेदेनैव एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगा भावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगस्य नाव्याप्तिः न च प्रतियोग्यव्यधि करणत्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तत्रैवाव्याप्तिः प्रति योगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणगुणादौ वर्त्तते योऽभावस्त स्यैव मूलावच्छेदेन सत्त्वात् यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगि सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः सत्त्वाधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षित त्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः प्रतियोग्यनधिकरणं स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे

स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं बोध्यं तेन विशिष्ट सत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ता भावप्रतियोगिसत्तानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः एवं साध्यताव च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेन ज्ञानवान् द्र व्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेन ज्ञाना धिकरणत्वेऽपि न क्षतिः इत्थञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमा धिकरणे समवायेन वह्निविरहवत्त्वेऽपि न क्षतिः ननु प्रतियोगि तावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य वा अनधि करणत्वं यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वाऽनधिक रणत्वमुक्तं नाद्यः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तेः। कपिसंयोगाभाववति हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य कस्य चिदपि कपिसंयोगोऽभवति तदनधिकरणत्वस्य सत्त्वात् द्विती ये प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः. वह्नेरभावस्य पूर्वक्षणोत्पत्तिविशिष्टघटाभावात्मकप्रतियोगिघटानधिकर णत्वात् न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणो त्पत्तिविशिष्टघटाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्व तादेः तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिक रणवृत्तित्वमस्त्येवेति कथमप्रसिद्धिरिति वाच्यं घटाभावे योत्पन्नाभावस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्नेरपि प्रतियोगी तदधिकरणञ्च पर्वतादीति तमेव प्रतियोग्यधि करणत्वाप्रसिद्धत्वात्. यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावादि भिन्नत्वमुच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादाव

व्याप्तिः तच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः तेन सम्ब
न्धेन वर्त्तमानाभावस्य च पूर्वोक्तवह्नित्वविशिष्टाभावस्य
अप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति तृतीये तु कपिसंयो
गाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ व्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिकपिसं
योगाभावाभावः कपिसंयोगः तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगिता
वच्छेदकं गुणत्वाद्यभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेत्वधिकरणस्यात्मन इति नैवं साध्यप्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्त्वात्सप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
निर्वचनत्वात् ननु कालो घटवान् कालपरिमाणात् इत्य
व्याप्तिः प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः हेत्वधिकर
णस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामभावानां साध्य
तावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरण
त्वात् अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्प्रतियो
ग्यनधिकरणं महाकालस्य घटाभावत्वेऽपि महाकालभेद
विशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात्
वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणी
भूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धाव
च्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छि
न्नस्य तेन हेतुव्यापकत्वं बोध्यं व्यापकस्य सामानाधिकरण्यञ्च
व्याप्तिः यत्सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः यद्धर्मः साध्यता
वच्छेदकं तच्च यदि तद्धर्मावच्छिन्नाभावमात्रमित्युच्यते तदा
समवायेन वह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः

सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणपर्य्यन्तानुसरणिः एवञ्च तत्र नियोगितावच्छेदकत्वपक्षितत्वनियवस्थितिः स्यात् यदि च यत्र सामान्यतिरिक्तसम्बन्धेनानुपपत्ती तदा तादृशसंयोगेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाद् व्याप्तिः वाच्यत्वमनुपपन्नं दूषणेन कपिसंयोगाभावात् कान कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेऽपि कपालादौ वर्त्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावविशिष्टोभयाभावत्वाद्यावच्छिन्ना व्याप्तिः धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिणि सामान्यमनुपयुक्तं ननु पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ अर्थव्यापकप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरुद्धं गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः। पक्षतामित्यत्र पक्षता किं तावत् सिषाधयिषया शून्या सिद्धिरित्यादि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र च सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र च सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति

तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकालेन सिषाधयिषाया योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टं सिद्धेर्विशेषणमिति चेत् यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः [illegible]मिति प्रत्यक्षं शाब्दं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति अथेदं बोध्यं यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायान्तु भवत्येव एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनोमीतीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ

वह्निव्यापकत्वेनानुमितिदर्शनात् पर्वतावच्छिन्नकावच्छेदेनानु
मितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं
विरोधि इदन्तु बोध्यं यत्र पुरुषेण वेत्ति संशयानन्तरं पुर
पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयं इति ज्ञानं तत्र पुरुषत्वानुमितिर्वा
पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति नत्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशि
ष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वात
न्त्र्येण प्रतिबन्धिका एवं परामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां
प्रत्यक्षस्य यथानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसाम
ग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका। सव्यभिचारादिहेत्वाभा
सान् विभजते अनैकान्त इत्यादि तत्रायन्तु व्यभिचारत्वेन
ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वं तथाहि व्यभिचारित्वविषयक
त्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधितायां दोषाः व्यभिचारविषयकत्वञ्च या
दृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यं तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वे
ऽपि तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्यासिद्धत्वान्न हेतु
दोषाः न च वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्वत इति परा
मर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभावत्वं न स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्य
वान् पर्वत इति विशिष्टस्यासिद्धत्वादिति वाच्यं इष्टापत्तेः
अन्यथा बाधभ्रमस्यापि निश्चयदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभा
वव्याप्यपाषाणमयत्ववान् इति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधू
मस्य साभावत्वं भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्ट
इति इत्थञ्च यावदाभासवृत्तित्वेनाधिकं दोषः तत्ता च

इतौ येन केनापि समत्वेनेति नव्याः परे तु साध्य[illegible] ग्राहकत्वानुमितिविरोधित्वं तद्धर्म हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्धर्म हेतौ स्वरूपसत्त्वमेव नचैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधभ्रमे पक्षे साध्याभाव विषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् भ्रमरूपसत्त्वमेव तद्धर्म स्यापि स्यात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्र ज्ञानस्य भ्रमात्मकत्वात् अत एव व्यभिचारित्वव्यवहा रेऽपि तद्रूपत्वात् न च बाधितव्यवहारोऽप्याकारिताकः। अनु मितिविरोधित्वञ्च अनुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वं तेन हेत्वन्तरे व्यभिचारस्थले हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः तदभाव सम्भवाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे ऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। साधारणपक्षार्थेनैव चास्मो दोषत्वाद्वन्यान्यत्वं तच हेत्वाभासत्वं पक्षवचनन्तु कथ कत्वाभिप्रायेण एवं साधारणत्वादयस्त्रयः अनैकान्ति कत्वं त्वाह: साधारणसद्वृत्यादि साधारणः साध्यवदन्यवृत्ति तुः तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते असाधारणः साध्यास मानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिब ध्यते यथा शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौ असाधारणं शब्दो ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ असाधारणत्वम् अन्ये तु सपक्षव्या वृत्तिरसाधारणः सपक्षस्य निश्चितसाध्यकत्वात् तत्रैव शब्दो ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे यदा साध्यनिश्चयः तदा न साधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति अनुपसंहारी च

यत्तज्ज्ञानमव्याप्यतिरेकित्वाचकाहि: तेन च व्यतिरेकव्याप्तिमपि
प्रतिबन्धः किन्तु विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी
अयञ्च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः सत्प्रतिपक्षे तु
प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः साध्या
भावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यतिविरोधो
पस्थापकत्वाच्च विशेषः सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः
अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनसाध्याभा
वव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयस्तथा इत्यन्ये अत्र च परस्पराभाव
व्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलं अत्र क्वचित्
यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे
सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्य
शङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीर्जायते एवं
कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति
तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैकको
टिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धाच्च
संशयः। फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यत इति यदपि
तत्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्द
बोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञान
मात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात् तदुपनीतभानविशेषे शाब्द
बोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता गौरवात् तथा च प्रतिबन्धकत्वात्
कथमनुमितिः न हि लौकिकसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षमिव सत्प्रति
पक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि

निश्चयोत्तरं च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयव्याप्यवत्ताज्ञान स्याभावात् संशयोऽन्यथा अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वं फलि तत्त्वं आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्च नमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रति बन्धः फलं स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः यत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभा वे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलं साध्याप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः सा च साध्ये साध्यता वच्छेदकाभावः तथा च काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्या प्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलं एवं हेतौ हेतुतावच्छे दकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा च काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोर्ज्ञानाभावात् तत्तद्धेतुकव्याप्ति ज्ञानादेरभावः फलं एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतानवच्छेदकमिति व्याप्यत्वासिद्धि रित्यपि वदन्ति बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्यानुमिति प्रतिबन्धः फलं तद्धर्मिकतदभावनिश्चयोऽलौकिकसन्निकर्षाज न्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति ननु तत्र संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानं अनुमितिकारणं त द्विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तं इ

चिथामितरथेह हृताद्वानुमित्यनापत्तेः पूर्वं पक्षे साध्य संसृष्टत्वज्ञानाभावात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यपलापापत्तेः साध्यसंसर्गं विनानुमित्युत्पत्तेश्च एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्व ज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावात् गौरवाच्च अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयेन प्रतिबन्धकतापत्तेः किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटने प्रामाण्यज्ञानं क्वचि दुपयुज्यते नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व भावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं बाधज्ञानव्यभिचार ज्ञानादेर्भेदात् किञ्च यदा परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्य भिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यं एवं यत्रोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवी त्वज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न च घटे गन्धवत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि तेरनुभवसिद्धत्वादिति सत्प्रतिपक्षताज्ञानमिश्रो यो यो हेत्वाभा सत्वाच्च तच्चान्यथासिद्धं भवति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्य प्रसङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षमिश्रणेव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगु पादानात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रकटितार्थः यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः इति सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः सपक्षः साध्यवान् विपक्षः साध्याभाववान् विरुद्धं व्यवस्थापयति सपक्षावृत्तित्वमुक्तं वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यं विरुद्धस्य साधारणस्थलेऽपि दूषकता बीजस्य भिन्नत्वात् तस्य

कर्षकत्वात् घटवत्वात् काठवत् सपक्षतावच्छेदकान्तरमि
पक्षविपक्षयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः विप
क्षः साध्याभाववत्तया निश्चितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा
शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षं विपक्षश्च घटत्वादीनामेव
सपक्षत्वात् शब्दत्वमिति तदा असाधारणं यदा तु
शब्दे नित्यत्वनिश्चयः तदा साधारणः इदञ्च प्राचां मतेन
नवीनमतं पूर्वमुक्तं केवलान्वयिपक्षक इति केवलान्वयिधर्माव
च्छिन्नपक्षक इत्यर्थः सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव
पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यव्यतिरेकसहचाराभावादनुमितिः
इदन्तु न युक्तं पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि दोषाभावात्
अत्र च सहचाराग्रहदशायामपि अनुमानरूपाऽसिद्धिरेव नतु
हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्प्रतिबन्धक
त्वः साधयतीति एवकारेण साध्यतावच्छेदकेन हेत्वभावोऽभि
धितः तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः।
असिद्धिं निरूपयति आश्रयासिद्धिरित्यादि पक्षासिद्धिरिति आ
श्रयासिद्धिरित्यर्थः। नीलधूमादिकमिति नीलधूमत्वं गुरुतया
न हेतुतावच्छेदकं समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्त
राघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावत्वसंघटप्राग
समानाधिकरणेति निरुक्तेरिति अपिसंयोगतदभावयोः
समवायसंबन्धेऽपि न तत्प्रतियोगितत्वमतस्तत्र विरुद्धयोरिति
तथाच यथा अविरुद्धस्य व्याप्यत्वाभावः पक्षपरामर्शविषय
व्याप्यत्वापरामर्शविषयत्वमित्यर्थः। साध्यशून्यपक्षगि पक्षः पक्ष

तावन्मात्रस्यैव निविष्टत्वात्. तेन घटे तदभावेऽपि न क्षतिः एवं सूत्रार्थविचारेऽपि कथितयोगी यथापि बोध्यं। उपमितिं व्युत्पादयति ग्रामीणस्येति यथा गवयमजानता केनचित् ग्रामीणं प्रति उक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरण्ये गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यज्जातं उपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारः तदनन्तरं तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमितिः न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्। शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानन्त्विति न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यं अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणं जायते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः अत्रैव शक्तिज्ञानस्य उपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य समभिव्याहारज्ञानविषयाऽर्थकारकत्वं शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात् इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्तु

त्रैव तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति शक्तिग्रह
ञ्च व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त
वाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धाः। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकर
णाद्भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि यथा वैयाकरणै
राख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तुश्चै
त्रस्याभेदान्वयस्तच्च गौरवान्न मन्यते किन्तु कृतौ शक्तिर्हि
लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते न च कर्त्तुरनभि
धानात् चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंख्या
नभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् संख्याभिधानयोग्यस्य कर्त्तृत्वाद्य
नवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्त्तृत्वादीत्यस्य विशेषण
त्वतात्पर्य्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव गच्छतीत्यादौ न चैत्रे
संख्यान्वयः यत्र कर्त्तृत्वादौ न विशेषणत्वतात्पर्य्यं तद्वारणाय
प्रथमान्तेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमपदस्यार्थः
तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणं स्तोकं पचतीत्यादौ
स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलं तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वा
द्वारणं एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु
व्यापारे आश्रयत्वे लक्षणा जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यती
त्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा उपपादनाद्यथा शक्तिग्रह
स्तथोक्तं एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित् त्यज्यते
यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः
कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादि

सिचिट्टे वर्त्ततेति आप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपद्वाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः. एवं व्यवहाराद् अपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घटमानीतमवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यं घटमानयेतिशब्दप्रयोज्यं अवधारयति ततश्च घटमानय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्य्यान्वित घटादौ शक्तिं गृह्णाति इत्यत्र भूतले नीलो घट इत्यादिवाक्या न्न शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्याव धारणात् कार्य्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात् तदभा वाच्च शाब्दबोध इत्यपि केचित् तन्न प्रथमतः कार्य्यान्वितघटा दौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात् अत एव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता इत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषात् शाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधार यति तथा च व्यभिचारात्कार्य्यान्विते न शक्तिः न च तत्र ते पुत्रो त्यादिशब्दान्तरमध्याहार्य्यं मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्च इत्यादौ तदभावाच्च इत्थञ्च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवप दस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोगः कङ्गौ च म्लेच्छानां तत्र हि यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति वसन्ते सर्व्वसस्यानां जायते पत्रशातनं। मोदमानाश्च तिष्ठ

ति यथा: यवमयश्चरुर्भवति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिनिर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोग: नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हरिपदादौ तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्। एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः विवरणन्तु समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रहः इति नन जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिं विना च जाति भानस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपि भानमिति चेत् न शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः न च लक्षणया अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् न चाननुगमः गोत्वस्यैवानुगमकत्वात् किञ्च गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिर्यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात् किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वं तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्तवैव गौरवं तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्या

...ति त्रिविधमित्यर्थः [illegible] क्वचिद्यौगिकं क्वचि द्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढं यत्रावयवशक्त्यैव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदं यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदं तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति न च केवलसमुदायशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। यत्र तु समुदायशक्त्योपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवत्यभिधानात् यत्र रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्यप्याहुः यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण बोधः यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणैव यत्रावयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादिपदं तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोऽपीति लक्षणा शक्यसम्बन्ध इत्यादि गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः सा च शक्यसम्बन्धः तथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणं ततः शाब्द

बोधः परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवे
शयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभ
वात्तेन यष्टिप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा
एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके
लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात् एवं छत्रिणो
यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन लक्षणा इयमेवाज
हत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितद
न्ययोर्बोधात् यदि चानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क्वचिद्ग
ङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो
न स्यात् इदन्तु बोध्यं शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण
गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः यदि तु गङ्गातीरत्वेन
रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणं अत एव लक्ष्यताव
च्छेदकेन लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युप
पत्तेः परन्तु एवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्
तत्प्रकारकशाब्दार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुव
चत्वादिति विभावनीयं यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्ध
रूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे
रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो
भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किन्तु लाक्षणिकं पदं
नानुभावकं लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणं
शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबो
धं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभावात्

ग्रहणसमर्थरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरापदार्थस्य तथा अभेदेनान्वयः कचिदेकदेशान्वयस्य स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तत्र नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकं बहुव्रीहावप्येवं तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः यदि तु एकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रापदं तात्पर्यग्राहकं एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरारोहणकर्मणि लक्षणा आरूढपदञ्च तात्पर्यग्राहकं एवमन्यत्रापि तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा तथाहि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षादन्वयः निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् घटो न पट इत्यादौ घटपटार्थाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयात् निपातातिरिक्तेति नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयादभेदेनेति न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यं अननुभूतविभक्तेरपि तत्रैवोपस्थित्यात् तस्मात् राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा तत्र पुरुषेण सहाभेदान्वयः द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र लक्षणा न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यं

साहित्यमुभयोरपि द्वन्द्वदर्शनात् न च एकक्रियान्वयित्व
साहित्यमिति वाच्यं क्रियाभेदे ऽपि धवखदिरौ छिन्धीत्यादिदर्श
नात् साहित्यस्य अननुगमाच्च तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः
अक्षय राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र तस्य
भानाभावात् द्वन्द्वश्च ज्ञायते किन्तु वास्तवो भेद एव तत्र द्वन्द्वः
न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यं तत्र नील
पदस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वमर्थः अभेदस्तत्राश्रयाभेद
रत्यर्थात् समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयते तत्तु
लक्षणा अहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे
लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकं न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र
कथं समाहारस्यान्वयः अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वादनायोग्य
त्वादिति वाच्यं परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् एवं पञ्चपूली
त्यादावपि परे तु अहिनकुलमित्यादौ अहिर्नकुलश्च तुल्यने
मस्येकधर्मिकत्वान्वयः समाहारसंज्ञा च तत्र एकत्वं नपुंसकत्वं
आदिद्वन्द्वेत्यादिदर्शनात् तथैव अन्वयबोधकत्वाच्चेति
वदन्ति। कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्ब
न्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थे प्रकारः अत्र च लक्षणा नात
एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः
किन्तु कर्मधारयोऽलक्षणकत्वात् स च निषादरूपस्थ
पतिविषयक वेदाधिकारात् चान्यत्राधिकरति वाच्यं निषा
दस्य विद्याप्रयुक्तत्वस्य कल्पनात् जातिमेव मुख्यार्थत्वे
नद्गुणपरस्य कपालाद्याः उपकुर्वीरन्नाम जातोपलक्षणमिति

रूपंकुर्म्मं भर्तृपिप्पलीत्यादौ परंपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणापूर्व्व पदार्थप्रधानतया नान्वयबोधकमिति इत्यत्र कर्म्मधारये न क्वापि शक्तिः पदद्वयस्यैव निर्व्वाहादिति मितद्रौ मधुरौ इत्यादाविह पदे जनकदम्पत्योः मधुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा एव मन्यत्रापि घटादृश्यादौ न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघट स्थितिसम्भवात्। आसत्तिर्योग्यता इत्यादि आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानं आकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्य्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे कारणं तत्रासत्तिःपदार्थस्य च सन्निधानमिति यत्पदार्थस्य यत्पदार्थे नान्वयोऽपेक्षितः तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणं तेनगिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमात् शाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः ननु यत्र छत्री कुण्डली वाससी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्व्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधाने तु उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारैश्चरमं तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णश्रावणेनोद्बोधकत्वात् कथमन्यथा नानावर्णैकपदस्मरणं परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्म्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधोऽभवतीति केचित् अपरे तु यथाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रक्रमेण तेनान्वितः स्वार्थः पदैरवगम्यते। तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तत्रैव पदार्थानाम् महावाक्यार्थबोध

इत्याहुः एतेन नानावर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निर
स्तः तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोप
पत्तेरिति इदन्तु बोध्यं यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य
ज्ञानादेव बोधः न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्य
पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वात् किञ्च क्रियाकर्मपदानां
नेन नैव च साकाङ्क्षत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं शाब्द
बोधः स्यात् तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीति पदाध्याहारं
विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः। योग्यतां निर्वक्ति
पदार्थ इत्यादिना एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः
तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः नन्वे
तस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति
वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचि
त्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताज्ञानस्य सम्भ
वात् मन्मते तु योग्यताया ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं वह्निना
सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन
प्रतिबन्धात् न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्नि
कर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दं
प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दवि
लम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति। आकाङ्क्षां निर्वक्ति यत्पदेनेत्यादि
ना यत्पदेन विना यत्पदस्य अन्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्य
आकाङ्क्षेत्यर्थः क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं
जनयतीति तेन तस्याकाङ्क्षा वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां

सन्निधानमात्रस्य चरितार्थत्वात् घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न बोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतां इत्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्याकाङ्क्षाभावात् न तेन सहान्वयः। तात्पर्यं निरूपयति वक्तुरिच्छेति यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात् न च तात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणमस्तु इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं सर्गादावध्यापकाभावात् न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् इत्थञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः। पूर्वमनुभवस्मरणभेदात् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणप्रकारं न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणं तत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेन अन्यथा स्मरणं न स्यात् ज्ञानमात्रात् उत्पन्नसंस्कारेण पूर्वसंस्कार

विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव चरमेण संस्कारान्तरद्वारा स्मर णकार्यं जन्यत इत्याहुः ननु यत्र समूहालम्बनात्मकं घट पटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणन्तु नाभूत् तत्र चरमस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यं तथा च न क्षणिकस्मरणानुपपत्तिः न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरः संस्कारानुपपत्तिः झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं विशेषधर्मेण व्यभिचारात् ज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् चरमस्यान्यथा दृढस्य भ्रमिदारा इत्यनेन रूपेण कारणत्वं न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयात् व्यभिचारसंशय इति वाच्यं अनन्तसंस्कारनाशकत्वकल्पनया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्। इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति साक्षात्कार इति. एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवत् इत्यनुमानेन करणस्य मनसः सिद्धिः न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यं लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं दुःखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनःसिद्धिर्बोद्धव्या। मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयौगपद्यादिति ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यं एककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धं तत्र नानि

न्द्रियाणां यद्यपि विषयसन्निकर्षे यत्समवधानादेकेन्द्रियेण ज्ञान मुत्पद्यते तदसमवधानादपि त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तस्य चाणुत्वे च सन्निधानं न सम्भवतीति न विभुमनः न च तदा नीमदृष्टविशेषादेव विलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यं तथा सति चक्षुरादीनामपि कल्पनानापत्तेः न च दीर्घशष्कुली भक्षणादौ नानावधानभाजाञ्च कथमेककालीना नेन्द्रियज्ञा नमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिवत् यौगपद्यप्रत्य यस्तु भ्रान्तत्वात् न च मनसः सङ्कोचविकाशशालित्वादुभ योपपत्तिरस्त्विति वाच्यं नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौर वात् लाघवात् निरवयवस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ।

इति सिद्धान्तमुक्तावल्यां द्रव्यपदार्थव्याख्या समाप्ता ।

द्रव्यं निरूप्य गुणं निरूपयति । अथेत्यादिना गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् इदं द्रव्यं कर्मभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेशवृ त्तित्वात् अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धं । द्रव्याश्रित इति यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावति व्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तद र्थः भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणस्यापीति कर्मत्वं द्रव्यत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वं सामान्यत्वादिकं न

जातिरिति तत्पुरुषः। निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वं कर्म्मादी
नपि तथापि सामान्यवत्त्वे कर्म्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यं जा
त्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्म्मणो न कर्म्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गु
णत्वं इति तत्र नातिव्याप्तिः निष्क्रियेति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं
गमनादावतिव्याप्तेः मूर्त्तगुणा इति वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपल
क्षणीयः अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः अयन्तु तावदन्यान्यत्वं
एवमग्रेऽपि उभयेषामिति मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः अनेकाश्रि
ता इति संयोगद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिच
तुरादिवृत्तीति बोध्यं अतः शेषा इति रूपरसगन्धस्पर्शैक
त्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराऽदृष्टशब्दा इत्यर्थः। द्रवद्रव्यत्वं वैशे
षिका इति विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणा
इत्यर्थः। संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग
परत्वापरत्वानीत्यर्थः। द्वीन्द्रियेति चक्षुषा त्वचापि ग्रहण
योग्यत्वात्। वाह्येति रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्। विभूना
मिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मभावनाशब्दा
इत्यर्थः। अकारणेति कारणगुणपूर्व्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते
बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः आत्मादेः कारणाभावात् पाकज
रूपादीनां कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात् अपाकज इत्युक्तं
स्पर्शान्ता इति स्पर्शोऽत्रानुष्णाशीतः। एकपृथक्त्वेत्यत्र त्व
प्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च मात्रं पृथक्त्व
शब्देन चैकपृथक्त्वं विवक्षितं भेदस्य समवायिकत्वमिति घटादि

रूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं एवं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति निमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनां इच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः। हेतुतादय इति असमवायिकारणत्व निमित्तकारणत्वञ्च तथाहि उष्णस्पर्शः उष्णस्पर्शस्यासमवायी पाकजे निमित्तं गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिप्रतिघाते निमित्तं वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते निमित्तं द्रवत्वं द्रव्यस्पन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तं भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति न द्विधेति परत्वादीनां नासमवायिकारणत्वं न निमित्तकारणत्वञ्चेत्यर्थः। इदञ्च ज्ञानातिरिक्तभावं प्रति बोध्यं द्वित्वादिपदेन च विशेषगुणाश्च तेन परमाणुद्वित्वादेर्द्व्यणुकादिपरिमाणहेतुत्वेऽपि न क्षतिः प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः। चक्षुरिति रूपत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेत् मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिषु अनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धं न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वात् नीलत्वादिर्न जातिरिति वाच्यं नीलो नष्टः रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जगद

नीलमापद्यते न च नीलरक्तादिसमवाययोरेव विनाशोत्पादविषये कोऽसावेषप्रत्ययइति वाच्यं प्रतीत्या समवायानुगमे स्यात् न च स एवायं नीलइति प्रत्ययात् लाघवाच्च ऐक्यमिति वाच्यं प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयकत्वात् सैवेयं गुर्ज्जरीतिवत् लाघवप्रत्यक्षवाधितं अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशशब्दबुद्धेः समवायावच्छिन्नत्वापत्तेरिति एतेन रसादिकं व्याख्यातं। चक्षुर्ग्राह्यमिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणइत्यर्थः एवमग्रेऽपि द्रव्यादेरिति उपलम्भकं उपलम्भिकारणं इदमेव विवृणोति चक्षुषइति द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणं तद्रूपं शुक्लनीलपीतरक्तकृष्णकर्व्वुरादिभेदात् अनेकप्रकारकं भवति ननु कर्व्वुरं कथमतिरिक्तरूपं भवति इत्थं नीलपीताद्यारब्धोऽवयवी न तावन्नीलरूपः अप्रत्यक्षप्रसङ्गात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् तस्मात् नानाजातीयरूपेऽवयविनि विजातीयं चित्रमारभ्यते अतएव एकं चित्रमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने तु गौरवात्। इत्यञ्च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिवन्धकत्वकल्पनात् अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पर्शो व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किन्तु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः। तत्र रसनया अवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां

प्रत्यक्षे सामर्थ्याभावात्। अकथितनीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात्। मध्यास्तु तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुर इत्यादि शास्त्रमप्युपपद्यते न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधे मानाभावात् न च लाघवादेकं रूपं अनुभवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यादिति एतेन स्पर्शादिकं व्याख्यातमिति वदन्ति। जलादीति जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपन्तु न नित्यं पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः न हि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोत्पत्त्युपपद्यते न हि एककपालस्य कपालिका नीलावस्था भवति एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः अन्यज्जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नरूपं सहेतुकं जन्यं। रसं निरूपयति रसस्त्विति सहकारीति रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः। पूर्व्ववदिति जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्व्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः। गन्धं निरूपयति घ्राणग्राह्य इति उपकारकः घ्राणजन्यज्ञाने कारणमित्यर्थः अन्यो गन्धः सर्व्वोऽनित्य एव। स्पर्शं निरूपयति स्पर्श इति उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीत इति पृथिवीवाय्वोस्तु स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जलस्य शीतः तेजसउष्णः। काठिन्येति कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एवेत्यर्थः कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठा जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्व्ववदिति जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्या तद्भिन्नस्पर्शास्त्वनित्या इत्यर्थः एतेषां रूपरसगन्ध

स्पर्शानां नान्यथेति पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाशयः अवयविना अवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको न सम्भवति परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्व्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति।

अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पद्यते रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रियासंयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म्मेति वैशेषिकसूत्रं तत्र स्यात् स्वोत्तरवृत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः अन्यथा कर्म्मणोऽप्युत्तरसंयोगजनने पूर्व्वसंयोगनाशापेक्षत्वादव्याप्तिः स्यादिति तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्म्मत्वं स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्त इति वैशेषिकमतं तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं वापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः तथाहि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः ततश्चारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणु

कनाशः ततः परमाणौ श्यामादिनाशः ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ततो विभागः ततः पूर्व्वसंयोगनाशः ततश्चारम्भकसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियास्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्म्मवति कर्म्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्व्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात् इति नव क्षणा अथ दश क्षणास्ते च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् तथाहि वह्निसंयोगात् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया ततो विभागः ततश्चारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशविभाजकविभागौ ततः श्यामनाशपूर्व्वसंयोगनाशौ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्म्मणो नाशः ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ततो विभागः ततः पूर्व्वसंयोगनाशस्ततश्चारम्भकसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ततो रक्ताद्युत्पत्तिः अथैकादश क्षणाः वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म्म ततो विभागः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः ततः पूर्व्वसंयोगनाशः ततउत्तरसंयोगः ततः परमाणुकर्म्मनाशः ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया

ततोविभागः ततः पूर्व्वसंयोगनाशः ततोद्व्यारम्भकसंयोगः
ततोद्व्यणुकं ततोरूपादि मध्यमग्रन्थकस्कन्धाद्यमि संयोगात् न
कूपतावयवरूपादौ नावच्छाशमेकस्थाग्रेरस्थिरत्वात् किञ्च
अणुत्वाद्यकोनाशकस्तदा नष्टे रूपाद्यभिनाशे नीरूपस्थिरं
परमाणुः स्यात् नाशकस्येदृशस्यैकस्तदा रूपोत्पत्तौ तद्
विनाशे रूपता न स्यात् एवं परमाण्वन्तरे कर्म्मचिन्तनात्
प्रथमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म्म
ततोविभागः ततश्चारम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्म्मणी
ततस्तु द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्म्मजस्य विभागस्यैकः का-
लः ततः श्यामादिनाशः विभागाच्च पूर्व्वसंयोगनाशस्यैकः का-
लः ततोरक्तोत्पत्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेति एकः कालः अथ
द्व्यणुकोत्पत्तिः अथ रक्तोत्पत्तिरिति प्रथम क्षणाः द्रव्यनाशसम-
कालं परमाण्वन्तरे कर्म्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथाहि
परमाणुकर्म्मणा परमाण्वन्तरविभागः ततश्चारम्भकसंयोग-
नाशः अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्म्मणी अथ श्यामनाशः
परमाण्वन्तरकर्म्मजस्य विभागः ततोरक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्त-
रे पूर्व्वसंयोगनाशस्य ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ततोद्व्यणुकोत्प-
त्तिः अथ रक्तोत्पत्तिरिति एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे
कर्म्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे
कर्म्मचिन्तनात् अष्ट क्षणा इति। नैयायिकानामिति नैयायिका-
नां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः
अवयविनां सच्छिद्रत्वादग्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेषु

मूर्त्तेष्वपि भावोऽनविरुध्यते वैशेषिकमते अवयवावयविनः समवायी गौरवात्। इत्थञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञापि समूहालम्बनी यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशेऽपि सोऽस्त्येव इति। संख्यां निरूपयितुमाह गणनेऽपि गणनाव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः नित्येष्विति नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यं अनित्ये घटादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः। द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्याः अपेक्षाबुद्धिजन्याः अनेकेति यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एकत्र द्वाविति प्रत्ययस्याभावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिसम्बन्धः कश्चन सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते। अपेक्षाबुद्धिनाशादिति प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकरूपं ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं अपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति यद्यपि ज्ञानानन्तरं विनश्यन्ति योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् तु द्वित्वप्रत्यक्षं न स्यात् विषयाभावात् विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च द्वित्वनाश इति याच्यं कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात् अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वोत्पादिका तथा नाशिकापि कल्पनात् अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते यथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकार

क्षणमस्त्विति वाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचित
त्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकाली
नपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिना
मपेक्षाबुद्धिर्व्वा द्वित्वादिकारणमिति अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह
अनेकेति अयमेकइत्याकारिका इत्यर्थः इदन्तु बोध्यं यत्रा
नियतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा
सेनावनादाविति कन्दलीकारः। आचार्य्यास्तु त्रित्वादिक
मेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः
सेनादौ चोत्पन्नेति त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषादित्यस्य
इतो बहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्त
रत्वे तत्तारतम्याभावादित्यवधेयं। परिमाणं निरूपयति परि
माणमिति परिमितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण
मित्यर्थः तच्चतुर्व्विधं अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्च इदञ्चातुर्व्वि
ध्यं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते
तत्परिमाणं नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते जाय
तइत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते अनित्यमिति पूर्व्वेणा
न्वितं तथा चानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रच
यजन्यं चेत्यर्थः। तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्व्यणुकादा
विति द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं
द्व्यणुकादिपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमान
जातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु पर
माणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टं त्रसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयं

अतः परमाणौ द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसङ्ख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः। परिमाणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परिमाणजं कपालादि परिमाणजन्यं। प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचयइति अर्थात्प्रचयस्य न चावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः असत्यप्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च द्व्यणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाशआवश्यकः न च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमाद्यभिघातेन समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पटएव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यं अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् न च पूर्वतन्तवएव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यं मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रानुपलम्भ

बाधितत्वाच्च पूर्व्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्। पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं पृथक्त्वं तन्नित्यतादिकं संख्यावत् तथाहि नित्येषु एकत्वं नित्यं अनित्येऽनित्यं अनित्यमेकत्वं आश्रयद्वितीयक्षणेनोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत् पृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः नन्वस्मात् पृथक् इत्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते मयास्तु पृथक्त्वं तत्त्वन्योन्याभावइति वाच्यं रूपं न घटइति प्रतीत्यनापत्तेः न हि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न च घटे घटावधिकपृथक्त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यइत्यतआह अन्योन्याभावतइति। विलक्षणेति ननु शब्दवैलक्षण्यमेव नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेत् न भिन्नार्थभेदे घटात् पृथक्इतिवत् घटोनेत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् तस्मात् यदर्थकयोगे पञ्चमी सोऽर्थोनञर्थोऽन्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यतइति। संयोगं निरूपयति अप्राप्तयोरिति तं विभजते कीर्त्तितइति एषसंयोगः सन्निपातः संयोगाद्वितीयः उभयकर्म्मजः तृतीयइति संयोगजइत्यर्थः तृतीयः स्यादिति पूर्व्वेणान्वितं आदिमः अभिघातः द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगइति। विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभागइति एककर्म्मेति उदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्व्ववद्बोध्यं तृतीयः विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म्म

ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशः ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन सकर्मणः कपालस्य देशान्तरविभागोजन्यते ततउत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यं एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदं अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत् तदा आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्व्वं कुतोदेशान्तरविभागो न जन्यतइति वाच्यं आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययोभवति तत्र च शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति अवयविकर्मणोयावदवयवकर्म्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागोजन्यतइति अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरेविभक्तप्रत्ययोन स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागोनान्यथासिद्धोभवति परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति परत्वञ्चेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वं बहुतरसूर्य्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्र अवधित्वार्थं तदपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरु

शेषमपेक्ष्य प्रयोगोऽपरइति तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसम
वायी असमवायिकारणं तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये।
दिवाकरेति अच परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं याह्यं यस्य सूर्य्य
परिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्य्यपरिस्पन्दोऽधिकः सज्येष्ठः यस्य
न्यूनः सकनिष्ठः कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्यएव अच कालिक
परत्वापरत्वयोः तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानां। क्रम
प्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह बुद्धेरिति। अप्रमां निरूपयति तत्
शून्यइति तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमइत्यर्थः तत्प्रपञ्चः
अप्रमाप्रपञ्चः आद्यइति विपर्य्यासइत्यर्थः शरीरादौ यदा
त्मकप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकं एवं शङ्खादौ पीतः
शङ्खइत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रमइति किंस्विदिति
वितर्कं निश्चयस्य लक्षणमाह तदभावेति तदभावाप्रकारकत्वे
सति तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः। संशयं लक्षयति संशयइति एक
धर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयइत्यर्थः। साधा
रणेति उभयसाधारणोयोधर्म्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा
उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्नवेति सन्दिग्धे
एवं असाधारणज्ञानं कारणं यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्या
वृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दोनित्योनवेति सन्दिग्धे विप्रतिपत्ति
स्तु शब्दोनित्योनवेत्यादि शब्दात्मिका न संशयकारणं शब्द
व्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमाचजनकत्वस्वाभाव्यात् किन्तु तच
शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानसएवेति एवं ज्ञाने
प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशयइति एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापक

संशय इत्यादिकं बोध्यं किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति दोषः अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति गुणः कारणं तथापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां कारणत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धं गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धं यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वात् शङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वं न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धात् शङ्खे न श्वैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति क्वचित्पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः। अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षे विशेषणवत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण इति एवमन्येऽप्यूह्याः। प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्नमिति ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अतआह अथवेति त

वद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यं येन सम्बन्धेन तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावात् अत आह न प्रमेति ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः स्यात् प्रमा च स्यादिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति वाच्यं तत्र संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् लक्षणस्याननुगमात् लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः। प्रमात्वमिति मीमांसकाहि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते सर्व्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति न स्वतोग्राह्यमिति। संशयेति यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात् तदाभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेव इति कथं संशयः यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्म्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः तस्मात् ज्ञानप्रामाण्यं अनुमेयं तथाहि इदं

ज्ञानं प्रमा सफलप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवं इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यं इदं ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् न च प्रकारभेदेन प्रमात्वभेदात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यं घटत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतोग्राह्यत्वात् घटस्य च पूर्व्वमुपस्थितत्वात् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः व्यवसायपरन्तु प्रामाण्यं न गृह्यते तत्र संशयसामग्रीसत्त्वे संशयस्यैवोत्पत्तेः किञ्चाभ्यासदशायां तृतीयानुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात्। अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यसन्देहे न तस्य विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति। फलमुखी कारणमुखी वाऽनवस्थेति चेन्न अगृहीतप्रामाण्यकस्यैव निश्चयरूपत्वात् यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षा यावदावश्यकं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्व्वत्र तु न संशयः क्वचित्कोट्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति संक्षेपः। ननु

सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमात्वपक्षे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थं न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणमस्तु वा तथापि भेदाग्रहएव कारणमिति नान्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् न च सम्वादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसम्वादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इत्थञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् किञ्च रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि। अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे अन्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात्। किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात् अनुमितिर्निर्बाधा यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानं अनुमित्यनुरोधादापतितं इत्थं अन्यथा

[illegible]तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रजतं रजततया जानामीत्यनुभवादिति संक्षेपः। पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शितस्तत्र दर्शयति व्यभिचारस्येति व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणमित्यर्थः व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् तदभावः कारणं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनन्तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षबाधकतर्कोऽपेक्षितः तथापि वह्निविरहेऽपि धूमः स्यादिति यदाशङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्य्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययं वह्निमान् न स्यात्तदा धूमवान् न स्यात् कारणं विना कार्य्यानुपपत्तेः यदि क्वचित् कारणं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वा भविष्यतीति तत्राशङ्का भवति तदा सा व्याघातादपसारणीया यदि कारणं विना कार्य्यं स्यात् तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचित् शङ्कानिवर्त्तक इति। इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति साध्यस्येति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापक इत्यर्थः ननु श्यामो मित्रातनयत्वात् इत्यत्र शाकपाकजत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः

स्पर्शाश्रयत्वात् इत्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्ष त्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र रूपाभावात् एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वात् इत्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्यात् विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् तत्र च भावत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छिन्नसाध्य व्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकत्वमुद्भूतरूपवत्त्वं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भावत्वं कथं स श्यामो मित्रातनयत्वात् इत्यादावपि मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकत्वं शाकपाकजत्वं सद्धेतौ तु एतादृशधर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्याव्यापकं किञ्चित् स्यात् व्यभिचारिणि तु अन्ततउपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचारनिरूपकमधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेः सम्भवतीति अतएव लक्षणमपि रूपमे तदनुसारेण दर्शयति सर्वे इति स्वसाध्येति स्वं उपाधिः स्वस्य साध्यस्य स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितादित्यर्थः। उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं उपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथाहि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी

आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् इति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्य
भिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
उपाधिः तत्र तद्धर्म्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारा
नुमानं यथा स श्यामो मित्रातनयत्वात् इत्यत्र मित्रातनयत्वं श्या
मत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति
बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्
स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु पक्षेतर उपाधिर्भव
त्येव यत्र वह्निरनुष्णः कृतकत्वात् इत्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नेरुष्ण
त्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः यत्र साध्यव्यापकत्वादिकं सन्दिह्यते
स सन्दिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः
कथकसम्प्रदायानुरोधादिति केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपा
धिफलं तथाहि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं
धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावात् इति सत्प्रतिपक्षसम्भवात् इत्थ
ञ्च साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिर्यथा करका पृथिवी कठिन
संयोगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न चात्र स्वरूपसदु
पाधिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्व्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्कर्य्या
दत्र च साध्यव्यापकपक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति। शब्दोपमा
नयोरिति वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणं शब्दोपम
नयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यं तथाहि दण्डेन गामभ्याजेत्या
दिपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग
ज्ञानपूर्व्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेति
पदकदम्बवत् यद्वा एते पदार्था मिथःसंसर्गवन्तः योग्यतादिम

स्मरोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् दृष्टान्तोऽपि दृष्टान्ताभा
देव साध्यसिद्धिरिति एवं गवयशक्तिग्रहानन्तरं गवयपदं
गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं भवति तत्कस्य हेतोः तत्र लघुत्वा
त्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं तथा गवयपदं गव
यत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वात् इत्यनुमानेन गवयधर्मताबलात्
गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं भासते तस्मात् दूषयति तच्च ज्ञान
मिति विना व्याप्तिज्ञानं सादृश्यादिज्ञानाधीनानुभवसिद्धत्वात् यदि
सर्व्वत्र सादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं व्याप्तिज्ञाने कल्पयसीति किञ्च
सर्व्वत्र सादृश्ये यदि व्याप्तिज्ञानं कल्पयसे तदा सर्व्वत्रानुमिति
स्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियते इति
दैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि
अन्वयव्यतिरेकिभेदात् तत्राद्यस्तावत् केवलान्वयी यथा घटो
अभिधेयादित्यादौ तत्र हि सर्व्वस्यैव ज्ञेयत्वात् विपक्षावत्त्व
न्तु सर्व्वेषां धर्माणां व्याप्यत्वात् केवलान्वयित्वसिद्धिरिति केच
व्याप्यत्वस्य सर्व्वसाधारणे तस्यैव केवलान्वयित्वात्। किञ्च
वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तच्च गगना
भावादौ प्रसिद्धं अप्रत्यक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इत
रेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्र हि जलादित्रयोदशभि
न्नस्य पूर्व्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावः इति।
सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति।
तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेक

व्याप्तिं निर्वक्ति साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् इति। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः यथेदं बोध्यं येन सम्बन्धेन यच्च येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्रूपावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानात् यत्र सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्रूपावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिः इत्थञ्च यत्र विशेषणतादिसम्बन्धेन जलव्यापकत्वं गगनाभावे गृह्यते तत्र गगनाभावाभावविशेषितरेतराभावव्यापकः सिध्यति यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतराभावः सिध्यति अन्योन्याभावाभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेक्युपनये साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायते यस्मात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यते इति वदन्ति । अर्थापत्तेस्त्विति अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते केचन तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीवितो गृहाभावश्च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिःसत्त्वं कल्प्यते तदनुमानेन गतार्थत्वमिष्यते तथाहि जीवितस्य बहिः सत्त्व

गृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तच्चान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते एवं पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनं सिध्यति दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलब्धोऽपि न प्रमाणान्तरं किन्त्वनुपलब्धस्याज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वं ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्था चेष्टापि प्रमाणान्तरं न तस्याः सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात् यत्र तु व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति।

सुखं निरूपयति सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते इति काम्यमभिलाषविषयः। धर्मेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। दुःखन्निरूपयति अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकविषय इत्यर्थः। इच्छां निरूपयति निर्दुःखत्व इति इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणं अतएव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञानं सत्स्ववृत्तितयेष्यते सपुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं। चिकीर्षेति कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणं अतएव वृष्ट्यां कृतिसाध्यता

भावान्न चिकीर्षा। बलवदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तच्च प्रतिबन्धकमतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्द्वेषप्रतिबन्धक इत्यन्ये कस्यचिन्मत इति बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः कृतिसाध्यताज्ञानादिमता बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विलम्बाभावात् कस्यचिन्मते इत्यस्वरसोदर्शितः। द्वेषं निरूपयति द्विष्टसाधनतेति दुःखे पापविषयकं द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः बलवदिष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः। यत्नं निरूपयति प्रवृत्तिश्चेति प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः। चिकीर्षेत्यादि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकात् प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति। कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तच्च कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः न त्विष्टसाधनताज्ञानं तच्च हेतुः कृत्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् नच द्वयोपरि हेतुत्वं गौरवात ननु

सम्भवतीति चेन्न इष्टसाधनत्वमज्ञाय तादृशकार्य्यताज्ञान सहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात् यदपि पश्चापूर्व्वफलमिति तदपि न कामनाभावे करणापत्तेस्तौल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यतामन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेन अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। एवं सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयं। एवं इत्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहमित्यादिकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं गयाश्राद्धादाविव उद्देश्यत्व सम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य कल्पनात् अत एवोक्तं श्राद्ध दर्शितफलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइति पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गफलं यावन्निमित्तनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफल कल्पनात् पश्चापूर्व्वार्थप्रवृत्तिश्च न सम्भवति। न हि तत्सुख दुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः तथा तत्साधनं प्रत्यवायानुत्प त्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थं यथा हि नित्यकृते प्रत्यवाया भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावस्य सत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभावइति योगक्षेमसाधारण कारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् एवमेव प्राय श्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कलञ्जं भक्षयेदि त्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृति साध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधा दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टा

नुबन्धित्वज्ञानं तदभावस्य ज्ञानं चेत्यर्थः अथवा बलवदनिष्टा
ननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तदभावस्य
ज्ञानं चेत्यभावो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्य
ति ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र कथं बलवदनिष्टाननुबन्धि
त्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसात्वेन नरकसाधन
त्वात् न च वैधत्वान्निषेधइति वाच्यं अभिचारे प्रायश्चित्तोपदे
शात् न च मरणानुकूलव्यापारत्वं यदि हिंसा तदा खड्गका
रस्य कूपकर्त्तुश्च हिंसकत्वापत्तिः [illegible]
ष्टद्वारकत्वविवक्षितमिति वाच्यं नरकोद्देश्यकत्वस्यापि विशे
षणत्वात् अतएव यज्ञीयपशोरभ्यक्षणस्य न हिंसात्वं अन्योद्दे
श्यकविहितमरणजनकत्वस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति
श्येन श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् अतएव काशी
मरणार्थकत्रिवपूजादेरपि न हिंसात्वं न च साक्षान्मरण
जनकस्यैव हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति
वाच्यं खड्गाघातेन आयुषे अपथ्यपरम्परया मृते हिंसात्वा
नापत्तेः। केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणं श्येनजन्यव्यापा
दनादिरूपा हिंसा अभिचारपदार्थः तस्य च पापजनकत्वं
अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेऽपि अभिचारपापं प्रतिबन्धा
य यत्नेन प्रवर्त्तन्ते आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः पाकं
कुर्य्यादित्यादौ आज्ञादिरूपेच्छा वा [illegible]
चितं बोधनात् एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकाम
कृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः तत आप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकम

नुमाय प्रवर्त्तते कलञ्जभक्षणादौ तदभावाच्च प्रवर्त्तते यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिः कुमार्य्याः प्रयोगे मानं न च कर्तृस्मरणं बाधकं कपिलकणादादिकमारभ्याद्यपर्य्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्तृस्मरणमस्त्येव एवं प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्यपि द्रष्टव्यं स्वयम्भुरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्य्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारका इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रं न च पौरुषेयत्वभ्रमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं नित्यसर्व्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् अतएव पुरुषान्तरभ्रमादिसम्भवाच्च कपिलादेः कर्तृत्वं वेदस्य किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति उपादानस्येति उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति इष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकादवधारितमिति भावः। यत्न इति जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्त्तते स चातीन्द्रियस्तत्र प्रमाणमाह शरीरे प्राणसञ्चारकारणं तत्सङ्कीर्त्तितमिति प्राणसञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नसाध्यः इत्यञ्च प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः स एव जीवनयोनिप्रयत्नः। गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वं अनित्यं नित्ये परमाणौ नित्यं गुरुत्व

मित्यनुवर्त्तते तद्गुरुत्वं असमवायि असमवायिकारणं पत-
ने आद्यपतने इत्यर्थः। द्रवत्वन्निरूपयति सांसिद्धिकमिति
द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति द्वितीयं नैमित्तिकं
परमाणाविति जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं अन्यच्च पृथिवी
परमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं क्वचित्ते
जसि क्वचित्पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र कोवा नैमित्ति
कार्थस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति वह्नीति पदन्तेजोर्थकं
तथाच तेजःसंयोगाग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वं तच्च सु
वर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां वर्त्तत इत्यर्थः द्रव-
त्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तदिति हेतुरिति असमवायि
कारणमित्यर्थः संग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेह
सहितमिति बोद्धव्यं तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः। स्नेहं
निरूपयति जलेस्ति जलएवेत्यर्थः असौ स्नेहः ननु पृथिव्या
मपि तैलस्नेह उपलभ्यते यथासौ जलीयः तथा सति दहन प्रा-
तिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलतेति
तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् तैलउपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव
तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यं अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाश
यतीति भावः। संस्कारन्निरूपयति संस्कारेति वेगस्थितिस्थाप
कभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्या
त् कर्मजोवेगजः क्वचिदिति कर्मजवेगजभेदाद्वेगोद्विविध इत्य
र्थः शरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगोजन्यते तेन च पूर्व्व
कर्मनाशस्तदुत्तरं कर्म एवमग्रेऽपि विना च वेगं कर्मणः कर्म

प्रतिबन्धकत्वात् पूर्व्वकर्म्मनाशउत्तरकर्म्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यच्च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगोजन्यते सवेगजोवेगः। स्थितिस्थापकइति आकृष्टशाखादीनां कर्षत्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् क्वचिदिति चतुर्षु पृथिव्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः अयं स्थितिस्थापकः क्वचित् स्पन्दमानशाखादौ भावनाख्यइति तस्य संस्कारस्य उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकादनुभवात् तत्संस्कारस्यानुत्पत्तेर्निश्चयइत्युक्तं तेनापि ज्ञानविषयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणं इत्यस्य संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् तत्प्रमाणं दर्शयति स्मरणप्रत्यभिज्ञानमयमेव हेतुरुच्यते इति अयं संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति अतः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्व्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात् तत्तद्व्यापारान्तराभावे कारणत्वासम्भवात् न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तासंस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् परन्तु उद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञाकुर्याद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तस्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्पनइत्याहुः। अष्टहं

निरूपयति धर्माधर्माविति स्वर्गादिफलसुखानां स्वर्गान्तर गीभूतशरीरादीनाञ्च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह यागादीति यागादिव्यापारतया हि धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् तदुक्तमाचार्यैः। चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकजनकत्वं सर्व्वत्र तत्काले भागाभावात् न च तस्यापि फलानन्त्यं अन्यथे चरमफलजनक पूर्व्वनाशकत्वाच्च तथात्वमिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गङ्गास्नानेति गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्व्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यं यदव्यवहित चिन्तु नियतपूर्व्ववर्त्तित्वस्य तथापि सत्त्वात् अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वं न तु सर्व्वत्र कार्य्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वमित्यत आह सर्व्वेषामात्मग स्वर्गादिना नाशस्वीकारादिति यदि हि अपूर्व्वं न स्यात्तदा च ध्वंसानामनन्तत्वात्स्वर्गादिना नाश्यत्वं धर्म्मस्य न स्यात् न हि ध्वंसस्य नाशो नाशः प्रतियोगिनश्चोत्पत्तिं कर्त्तुं शक्यते तस्य पूर्व्वमेव दूषितत्वादिति एतेन देवताप्रीतिरेव फलमित्यपास्तं गङ्गास्नानादौ सर्व्वत्र देवताप्रीतेरसम्भवात् देवताया चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरतुच्छत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादेः तदसम्भवात् नन्वस्तु यादे

फलाभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन परमाभिमतस्वर्गादिरिव विष्णुप्रीतिविशिष्टत्वेन लभ्यते अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मज इति नरकदुःखादिसकलदुःखानां नारकिशरीरादीनाञ्च साधनमधर्म इत्यर्थः प्रमाणमाह प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीवद्वृत्ती त्विमौ गुणाविति यदि ह्यधर्मेण स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिनाश्यत्वं न स्यात् न हि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वविनष्टत्वादिति भावः। जीवेति ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यत इति इमौ धर्माधर्मौ वासनेति अतो ज्ञानिना कृते सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः ज्ञानादपीत्यपि वा भोगपरिग्रहः ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वं नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात् इत्यञ्च तत्त्वज्ञानिना झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षितत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः स्यादुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिना श्रूयते च क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि च न स्यात् ज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत् प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति। शब्दं निरूपयति शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः। सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते इति नभोवृत्तिराकाशसमवेतः इ

रत्यशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्र इति कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णा स्ते काद्योमता इति ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तितेति आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापकः एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति। कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा उत्पाद्यन्त इति भावः अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यतेति शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाना च्छब्दानां नित्यत्वं इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्यत आह सोऽयमिति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेति दर्शनादिति तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयः ननु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् इत्यत्र द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां भासत इति कुत्र दृष्टमित्यत आह तदेवेति यदौषधं मया कृतं तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः।

इति श्रीमद्रामरुद्रोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्य्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली संपूर्णा ॥

॥ इति सिद्धान्तमुक्तावलीसमाप्ता ॥